

CAPITOLUL II

LIMBĂ – GÎNDIRE – SOCIETATE

Această relație caracterizează însăși esența omului ca ființă superioară. Coexistența celor trei factori a fost fundamentală pentru saltul enorm de la stadiul animalic la cel uman. Într-o interpretare grafică a esenței definitorii a omului, cele trei componente ar fi laturile, egale ca rol și importanță, ale unui triunghi echilateral, care să reflecte sugestiv dezvoltarea unor relații în permanență trilaterale și de concomitență, în cauzalitate și condiționare reciprocă.

Hoarda primitivă a putut deveni o primă formă de comunitate social-umană numai în momentul în care membrii ei au dezvoltat o primă formă funcțională rudimentară *conștientă* a activității cerebrale și când complexele sonore nearticulate și-au pierdut caracterul absolut al instinctivității.

Gîndirea *conștientă* derivă din formele, ajunse la un anumit grad de complexitate, ale activității sistemului nervos central, subordonată cerințelor biologice ale speciei, din momentul în care membrii hoardei *se simt* aparținînd aceluiași grup și încearcă să stabilească între ei o comunicare vocală, sprijinită de una gestică. Este momentul în care se trece de la „conștiința” naturală, animalică, de turmă, la *conștiința umană*.

Limbajul își începe procesul îndelungat al devenirii din strigătele instinctuale, spontane, din momentul în care comunități relativ stabilizate și „conștientizate” *descoperă* posibilitatea comunicării, fundamental necesară în desfășurarea activităților în comun, prin grupurile sonore de care dispuneau și care erau relativ diferențiate între ele, trimițând spre cauze diferite.

Raportul dintre cei trei factori este de absolută reciprocitate în perioada devenirii omului, când se constituie cele trei atribute esențiale ale sale: *omul* = (1) *ființă socială*, dotată cu (2) *limbaj* și (3) *gîndire*.

În epoca trecerii de la Omul de Neanderthal la Omul de Cro-Magnon (aurignacian) se produc o serie de fenomene în desfășurarea cărora apariția societății, a limbajului și a gîndirii se stimulează reciproc. Fenomenul central este desprinderea de natură și autonomizarea. Cetele (hoardele) primitive, mai mult întîmplătoare și constituite instinctiv, se stabilizează în comunități primare, presociale. Reacțiile nemijlocite la agresivitatea mediului încep a fi pregătite o dată cu ieșirea lor de sub semnul unic al cauzalității pentru a trece și sub cel al finalității. Complexul sonor, din expresie a unor stări interioare (de spaimă, de bucurie etc.), devine instrument pentru provocarea unor atitudini și acțiuni.

Cum se vor fi produs toate acestea? Fără îndoială într-o perioadă îndelungată de timp, în care acumularea de variate elemente a avut un rol esențial.

Trecerea strigătului instinctiv sau imitativ în formă rudimentară de limbaj s-a putut produce numai prin detașarea de planul de referință. Acesta este primul pas spre obiectivarea în limbă a emisiunilor sonore devenite treptat umane. Membrii unei aceleiași comunități primitive, aflată în perioada dintre omul de Neanderthal și omul de Cro-Magnon, au trebuit să devină la un moment dat conștienți de *repetabilitatea* unor complexe sonore care, în baza *amintirii*, au putut fi corelate cu anumite stări, mai mult sau mai puțin diferențiate, în funcție de diversitatea – se înțelege, relativ redusă – a grupurilor sonore. Acest caracter „conștient” se putea dezvolta numai în interiorul unei comunități stabilizate sau pe cale de stabilizare. Rolul hotărîtor în acest fenomen de stabilizare îl are activitatea în comun. Cînd s-a ajuns la un anumit grad de maturizare, provocîndu-se

ideea unei „împărțiri” a sarcinilor, s-a putut trece la emiterea grupurilor sonore în afara cauzelor tradiționale. Ruperea cu tradiția, echivalentă tocmai cu ruperea planului lingvistic de cel ontologic imediat, este saltul hotărîtor spre transformarea limbajului dintr-o dimensiune biologică într-o dimensiune umană, prin instrumentalizare.

Procesul, desfășurîndu-se, în toată complexitatea sa, pe durata mai multor generații, trebuie să fi fost paralel cu dezvoltarea diviziunii muncii, fenomen ce implică un mijloc de comunicare, înțelegere, și cu dezvoltarea primelor forme de manifestare artistică, atitudine complexă față de realitate, care implică o primă tentativă de reprezentare și abstractizare.

Simultaneitatea și reciprocitatea dezvoltării celor trei dimensiuni sînt de altfel susținute și de descoperirile arheologice și paleontologice.

*
* *

Raporturile dintre cei trei factori, foarte strînse în epoca preistorică, se mențin de-a lungul întregii istorii ulterioare a omului, doar că, cu timpul, fiecare din componente își conturează o relativă autonomie. Pe de altă parte, se strîng mai mult raporturile de intercondiționare bilaterale, relația cu cel de-al treilea fiind mai mult mediată. Totodată, în organizarea lor internă, de esență, doar societatea continuă să evolueze în ritmuri revoluționare. Limba și gîndirea, ajungînd într-o anumită etapă să-și fixeze coordonatele esențiale, intră într-un ritm mai lent de evoluție.

În sincronie, raportul *limbă – gîndire – societate* caracterizează, deopotrivă, *limba (langue)* ca sistem semiotic cu organizare internă specifică și ca activitate lingvistică, implicînd cele trei perspective de care vorbește Ch. Morris în *Foundations of the Theory of signs*, Chicago, 1938:

- *sintactică*: raportul dintre semnele lingvistice selectate din planul *langue* și combinate într-un enunț, condiție indispensabilă realizării comunicării lingvistice; dimensiunea *sintactică* împreună cu dimensiunea *fonetică* asigură autonomia specifică a limbii în interiorul raportului limbă – gîndire – societate;

- *semantică*: raportul semnului lingvistic cu realitatea ontologică; raportul este, în general, mediat de gândire: limbă – gândire – plan ontologic;
- *pragmatică*: raportul dintre semnele lingvistice și protagoniștii actului de comunicare, emițătorul și destinatarul enunțului; raportul pe de o parte reflectă caracterul social al limbii ca instrument de comunicare și de acționare interumană, pe de alta presupune desfășurarea din perspectivă socială a raportului semantic, deci: limbă – gândire – societate – plan ontologic.

A. Limbă și gândire

În procesul de dezvoltare a omului ca ființă *socială*, dotată cu *vorbire* și *inteligentă*, raportul bilateral dintre *limbă* și *societate* este de intercondiționare între două realități fundamental distincte, exterioare una alteia. Limba există pentru societate și datorită societății, care i-a provocat apariția și-i stimulează dezvoltarea. Societatea nu s-a putut constitui și nu s-ar putea dezvolta în absența limbii, mijloc de comunicare, coeziune și continuitate absolut indispensabil.

Atît limba, înșă, cît și societatea își au fiecare propria natură și esență. Coordonatele pe care se înscriu și-și desfășoară evoluția sînt fundamental diferite.

Raportul dintre *limbă* și *gîndire* este de o altă natură. Limba și gîndirea se împletesc într-o unitate indisolubilă, determinată de relațiile lor comune cu activitatea cerebrală, pe fondul dezvoltării sociale. Nu numai existența, dar esența înșăși a fiecăruia dintre cele două attribute umane este condiționată și o condiționează pe a celuilalt. Aceasta a și determinat confundarea lor în diverse epoci ale evoluției cunoașterii. Implicată mai ales, la greci, care folosesc pentru amîndouă conceptele același termen, *logos*, confuzia este explicită în concepția unor filozofi și lingviști care le situează într-un raport de subordonare: limba față de gîndire mai frecvent (de la logica lui Aristotel la *Gramatica de la Port-Royal* și mai tîrziu) și, mai rar, gîndirea față de limbă (cum ar părea să rezulte din unele formu-

lări ale lui Ed. Sapir). N-au lipsit nici opinii exact opuse, dar ponderea lor a rămas neînsemnată. În secolul al XIX-lea, înscriindu-se în orientarea psihologismului individualist, H. Steinthal consideră absolut incompatibile categoriile gândirii și cele ale limbii: „Categoriile limbii și cele ale logicii sînt incompatibile și pot fi comparate între ele tot atît de puțin ca și noțiunile de cerc și roșu”¹. În secolul nostru, N.I. Marr, în baza unei viziuni în multe privințe mecanicist-materialiste și dogmatic sociologizante, corelează exagerat apariția și dezvoltarea limbii și gândirii de dezvoltarea societății. Societatea organizată pe clase antagonice ar impune dominarea gândirii de către limbă. Societatea instaurată prin revoluția proletară ar impune, în schimb, dominarea limbii de către gândire. Înaintea structurării pe clase a societății umane, gândirea ar fi existat independent, în afara limbii, iar o dată cu dispariția claselor sociale, în societatea construită de proletariat, gândirea ar deveni din nou independentă de limbă, nedominată de ea și nedominînd-o.

Natura raportului va fi intuită exact și definită, dintre lingviști, mai întîi de W. von Humboldt, apoi de Baudouin de Courtenay (1845-1929), F. de Saussure ș.a., iar dintre filozofi, de K. Marx și Fr. Engels. Unitatea dintre limbă și gândire este o unitate dialectică. Cele două atribute fundamentale ale omului sînt indispensabil legate printr-un (într-un) raport condiționat de însăși esența lor diferită; gândirea este ideală și subiectivă, limba este materială și obiectivă.

Constituirea raportului coincide cu începutul procesului de devenire umană, care înseamnă tocmai afirmarea *conștiinței* și a *limbajului* în procesul activităților în comun care, în mod organic, (1) determină apariția conștiinței apartenenței la aceeași comunitate și (2) impune încercarea de a comunica. Așadar, *limba* și *conștiința* (prima formă de manifestare a gândirii umane) sînt la fel de vechi și deopotrivă de condiționate de constituirea societății, pe care o condiționează în aceeași măsură, condiționîndu-se una pe alta.

Raportul de intercondiționare dintre limbă și gândire începe în momentul în care *conștiința animalică*, prin care lumea „se reflectă”

¹ *Apud* Al. Graur et al., 1971: 21.

strict senzorial, iar reacția la stimuli venind din exterior era subiectiv-instinctuală, concretizată, între altele, în emisiuni sonore spontane, trece în *conștiință umană*. Această trecere presupune o primă detașare de natură, care devine astfel obiect de „studiere”. Natura nu mai este doar privită, ascultată, temută etc., ea este supusă primelor „interpretări”. Prima formă de manifestare a conștiinței în devenire umană trebuie să fi constat în „sesizarea” deosebirilor dintre complexe sonore emise și în „intuirea” existenței unor cauze în spatele acestor diferențe. În acest proces de denumire, conștiința trebuia să reflecte, pe lângă lumea obiectivă exterioară speciei, și realitatea complexă a speciei însăși, din care strămoșul omului „se simte” la un moment dat făcând parte. Din comportamentul semenilor, conștiința omului aflat în primul său stadiu de devenire reține datele cele mai importante: aptitudinile pentru anumite activități, caracterul diferențiat al grupurilor sonore, în legătură cu diversitatea cauzelor, corespondența dintre diferențierea grupurilor sonore și deosebirea de reacții ale membrilor cetei primitive etc. Unele date vor fi exploatate pentru organizarea socială a muncii, altele pentru realizarea comunicării sonore, altele vor împinge înaintea dezvoltării însăși a conștiinței spre constituirea gândirii.

Cercul relațiilor *limbaj-gîndire* este, în această primă fază, închis, ca și cel al devenirii umane însăși. Diferențele obiective dintre diferitele grupuri sonore determină dezvoltarea conștiinței existenței lor iar aceasta stimulează raportarea la cauze și instrumentalizarea lor, adică *produce-rea* „conștientă” – naturalul se încarcă de convențional – a grupurilor sonore diferențiate. Acest proces are drept consecință fundamentală *autonomizarea* complexului sonor care, devenind semnificativ prin el însuși, mai cu seamă o dată cu dezvoltarea structurilor imitative, se desprinde de obiect, fiind în măsură să-l semnaleze și în absența lui și să provoace aceleași reacții.

În acest proces de convertire a strigătelor interjecționale și imitative din expresie a percepției senzoriale a lumii obiective în expresie a reflectării ei în planul conștiinței, se trece de la reflexe necondiționate la reflexe condiționate, de la primul la cel de-al doilea sistem de semnalizare. Descoperirea diversității material-sonore a strigătelor, descoperirea

conștientă a existenței unor relații între interjecție și cauza care a provocat-o, întrebuițarea *intenționată* a strigătelor, în afara cauzei, sînt manifestări elementare dar de o însemnătate hotărîtoare ale înscrierii activității sistemului nervos central pe calea dezvoltării concomitente a gândirii și a vorbirii. Acestea se află unite definitiv într-un raport care, într-o permanentă corelare cu evoluția societății și cu dezvoltarea neîntreruptă a realității obiective, se impune ca trăsătură definitorie a omului.

În interiorul acestei unități dialectice și numai prin intermediul ei, limba și gândirea își desfășoară funcțiile specifice și cele comune, atît în raport cu realitatea obiectivă și cu societatea, cît și în raport una cu alta, și-și organizează structurile proprii.

1. Din punctul de vedere al funcțiilor principale, limba și gândirea intră în raporturi diferite. Gîndirea își desfășoară funcțiile esențiale în contactul omului cu realitatea lumii materiale. Limba își desfășoară funcțiile de bază în dependență de societatea umană. Funcția centrală a gândirii este una de *cunoaștere*². Ea se sprijină, însă, derivă din cea de

² Ca orientare științifică axată pe cercetarea interdisciplinară a minții omenești, paradigma *științelor cognitive*, formată din antropologie, psihologie, lingvistică, filosofie, neurologie și inteligență artificială, își are originile în cercetările întreprinse începînd cu a doua jumătate a veacului al XX-lea, cînd unii cercetători din domeniile amintite au început să dezvolte experimente, modele interpretative și teorii inovatoare despre procesul complex de receptare, reprezentare și interpretare a realității înconjurătoare. În jumătate de secol, cognitivismul a devenit orientarea cu cea mai accelerată evoluție epistemologică și metodologică. În cercetarea lingvistică, direcția cognitivistă s-a manifestat inițial ca reacție față de eșecul semanticii generativiste. Deloc întimplător, prima generație de cognitiviști este formată din reprezentanți de formație generativistă sau poststructuralistă, care au fondat direcții noi de cercetare în teoria limbii, gramatică, semantică, stilistică și poetică, analiza discursului, pragmatică și în disciplinele conexe, psiho- și sociolingvistică. Deși fiecare arie de preocupări are tendința de a-și crea o relativă autonomie epistemologică, metodologică și terminologică, aspectul comun este reprezentat de dorința de a surprinde mecanismele mentale care fac posibilă reprezentarea și exprimarea cunoașterii despre lume ca și prin limbaj. Astfel, în *gramatica cognitivă*, limba este consi-

derată o entitate cognitivă alcătuită din unități simbolice. Construcțiile gramaticale sînt interpretate ca unități simbolice formate prin relații între proprietățile formale (fonologice, morfologice, sintactice) și cele de înțeles (semantice, pragmatice, discursive), întocmai cum, în modelul semiologic saussurian, semnul este reprezentat de raportul între semnificant și semnificat. Unitățile simbolice reliefează faptul că gramatica unei limbi naturale nu este autonomă, ci inerent semantică. Considerate ca unități simbolice, construcțiile gramaticale dezvăluie existența unor scheme sau inventare structurale, mai simplu spus, a unor tipare dobîndite de vorbitor ca urmare a experiențelor sale de cunoaștere și comunicare verbală. Între unitățile simbolice și schemele structurale se instituie relații de categorizare. Distincția primară care se realizează este între *nominale* și *relaționale*, adică între unități simbolice care profilează ‘lucruri’ și cele care profilează ‘relații’. Astfel, în propoziția *Mihai cîntă*, verbul *cîntă*, care, potrivit gramaticii tradiționale, îndeplinește funcția de predicat, în gramatica cognitivă este considerat un *relațional*, pentru că verbul *a cînta* presupune existența unui *cîntăreț*. Mai departe, nominalul *Mihai* (considerat ca subiect în gramatica tradițională) este interpretat ca argument al relaționalului, în sensul că *Mihai* „umple” rolul de *cîntăreț* pe care îl presupune sfera lui *a cînta*. În *semantică*, diferențele cel mai clar conturate față de orientările tradiționale sunt: 1) considerarea înțelesului din perspectivă *conceptualistă* (sensul este de natură conceptuală) și *enciclopedică* (sensurile sînt adesea analizate ca puncte de acces ce reliefează existența unor rețele cognitive), 2) categorizarea semantică nu se mai dezvoltă pe bază de trăsături necesare și suficiente, așa cum se procedează în semantică de factură structuralistă, de pildă, prin descrierea sensului ca fascicul de trăsături semantice, ci prin caracterul prototipic (central, primar) sau marginal al înțelesurilor, ceea ce înseamnă că problema înțelesurilor nu mai este judecată din punct de vedere static, descriptiv, ci dinamic, evolutiv și 3) în contrast cu orientările semantice interesate de raporturile logico-abstracte între sensuri considerate ca entități stabile, comune vorbitorilor, semanticile cognitive se raportează la uz. Cele mai bine conturate orientări semantice de factură cognitivă sînt *teoria metaforei conceptuale*, dezvoltată de George Lakoff, potrivit căreia sistemul conceptual uman este, în esență, metaforic, ceea ce face ca actul de conceptualizare să presupună înțelegerea unei entități conceptuale în termenii altei entități conceptuale, *teoria spațiilor mentale*, dezvoltată de Gilles Fauconnier, potrivit căreia sensurile pot fi descrise ca actualizări ale proceselor cognitive oglindite de relațiile între elementele constitutive ale unor modele mentale, și *teoria integrării conceptuale*, propusă de Gilles Fauconnier și Mark Turner, dezvoltată

reflectare a lumii realului și se constituie în bază a funcției de transformare a realității. Funcția esențială a limbii este cea de *comunicare* între membrii aceleiași comunități. Acesteia îi este, însă, imanentă funcția cognitivă, care implică formularea și exprimarea gândirii. Fără să-și anuleze specificul, funcțiile limbii și ale gândirii se sprijină reciproc, provocând permanente schimbări de roluri. Gândirea stimulează limba. Limba organizează gândirea. Dezvoltându-se în strânsă legătură cu realitatea obiectivă, funcția principală a gândirii, componentă de bază a conștiinței umane, funcția *cognitivă* încoronază funcția de reflectare a realității, în baza unui proces de abstractizare și generalizare. Acest proces este, însă, vital condiționat de formularea și exprimarea gândirii prin limbă. Funcția de cunoaștere, apoi, rămîne închisă în limitele activității cerebrale individuale, dacă nu se socializează. Prin funcția de comunicare a limbii se materializează și se stimulează gândirea o dată cu obiectivarea ei. Chiar funcția de transformare a realității, derivînd din cea cognitivă, se poate realiza numai în baza funcției de comunicare a limbii. Se înțelege din aceasta că limba devine instrumentul fundamental al gândirii, o dată cu mutații esențiale intervenite în funcțiile ei. Funcția centrală, de comunicare, devine și una de cunoaștere. Evident că între cunoașterea logică și cunoașterea lingvistică nu există suprapunere ci împletire și continuitate. Prin gândire se realizează o cunoaștere directă nemijlocită, dar orientată de limbă; gândirea umană este discursivă. Prin limbă cunoașterea este *mediată* de gândire dar nu exclusiv, întrucît intervine și cunoașterea afectivă.

La nivelul *gîndirii*, cunoașterea este, de regulă, subiectivă; prin limbă, cunoașterea este obiectivă.

Deosebirea este, însă, mai mult teoretică și, în orice caz, extrem de labilă, de vreme ce fundamentală naturii umane îi este gândirea lingvistică. Prin aceasta nu trebuie să se înțeleagă că gândirea lingvistică (discursivă) este și unica, ci doar că este singura universală. Gândirea imagistică, nelingvistică, este o dimensiune specifică unei anumite categorii umane, creatorii de artă, și unui anumit moment, cel al contactului cu o

pentru a descrie procesele active, spontane și efemere de conceptualizare, care se manifestă permanent în procesul de comunicare verbală.

operă de artă. Dar și în aceste cazuri ea este doar o facultate secundă, care nu poate substitui gândirea lingvistică în orice moment al relațiilor cu lumea obiectivă și interumane.

2. Afît corespondențele, cît și diferențele de structură dintre limbă și gândire își au originea în natura și funcțiile lor, în ritmurile lor de dezvoltare.

Natura gândirii este ideală, a limbii este materială, de fapt, ideală și materială. Prin latura ei ideală, limba face din gândire componenta fundamentală (nu unică) a conținutului ei. În constituirea acestuia se întîlnește funcția gândirii de reflectare a lumii cu funcția limbii denominativă (cognitivă), de formulare și exprimare a gândirii. Procesul de abstractizare și generalizare nu este posibil în afara împletirii celor două funcții. Prin această împletire funcțională gândirea se socializează; reflectarea realității devine, prin intermediul conceptelor care prind contur numai datorită limbii, din individuală, socială. Prin latura ei materială, apoi, limba face gândirea transmisibilă, obiectivînd cunoașterea. Natura duală a limbii poartă în sine cauzele discontinuității paralelismului cu gândirea. Funcția de comunicare, înscrisă pe latura materială, care domină, *lingvistic*, latura ideală, pune raportul dintre individual și social, subiectiv și obiectiv sub semnul neconcordanței și al unei permanente dinamici.

Gîndirea, fiind în contact nemijlocit cu lumea obiectivă, este mai mobilă decît limba și urmează mai îndeaproape schimbările din realitatea obiectivă. Mai mult, prin funcția de transformare a realității, gîndirea anticipă și pregătește dezvoltarea realității. Fenomenul este favorizat și de natura ei ideală și subiectivă, mai deschisă spiritului de creativitate umană.

Prin condiția ei esențială de instrument de comunicare între membrii unei societăți, atît în sincronie, cît și în diacronie, și intrînd în contact cu realitatea doar prin intermediul gândirii (al conștiinței, în sens larg), limba rămîne în urma și a evoluției lumii obiective – și, implicit a societății –, și a dezvoltării gândirii. Ritmul propriu de dezvoltare îi este apoi încetinit de natura ei materială sau, mai exact, de îmbinarea laturii materiale cu cea ideală într-un raport de necesitate chiar dacă nu de condiționare obligatorie.

În această asimetrie de ritmuri evolutive, gîndirea impune limbii o permanentă neconcordanță dar și neîntrerupte tentative de reducere a dife-

rențelor. În cadrul caracterului particular al unității dialectice dintre limbă și gândire, atribute specific-umane ca atare, dar ipostaze ale aceleiași activități cerebrale, procesul devine interior limbii, concentrându-se într-o unitate, de asemenea dialectică, între laturile ideală și materială ale limbii. Evoluția gândirii, în legătură cu dezvoltarea realității obiective, determină mutații în latura ideală a limbii, care provoacă schimbări în desfășurarea corelației cu latura materială, urmată de modificări în structura materială a limbii. Natura limbii se relevă, așadar, mult mai complexă decât natura gândirii, ceea ce are implicații asupra organizării sale interne.

*
* *

În afara gândirii, procesul comunicării și cunoașterii nu este posibil. Este adevărat că nu toate nivelele limbii se situează în amîndouă planurile sale, semantic și al expresiei, dar limba este în permanență materială și ideală. Se înțelege de aici că latura materială nu e totuna cu planul expresiei, iar latura ideală nu se suprapune planului semantic. Dacă latura materială „se confundă” cu perceperea complexului sonor concret al unui enunț lingvistic (cuvînt, propoziție etc.), latura ideală nu caracterizează numai elementele lingvistice dotate cu conținut semantic. *Fonemul* se realizează material într-un *sunet* avînd diverse caracteristici perceptibile senzorial: timbru, intensitate, înălțime, durată sau sonoritate, caracter exploziv etc. Component al laturii ideale a limbii, fonemul este o *imagine acustică*, rezultînd dintr-un proces de generalizare și abstractizare, prin care gândirea reflectă realitatea materială a sunetului. La acest nivel, fonetic-fonologic, raportul dintre limbă și gândire este dominat de aspectul social prin desfășurarea funcției de comunicare a limbii. Realitatea obiectivă asupra căreia se exercită funcția gândirii de reflectare este închisă acum în chiar materialitatea limbii.

La nivel fonetic, limba și gândirea se găsesc asociate în realizarea și identificarea unităților minimale circumscrise celei de-a doua articulații. Raportul dintre ele este implicit și unidimensional: oricărui sunet îi cores-

punde o imagine acustică, aceeași pentru întreaga comunitate socio-lingvistică, indiferent de realizările sale material-concrete.

La celelalte nivele, *lexical* și *gramatical*, însă, se desfășoară o rețea foarte complexă de relații, convergente și divergente totodată, cu structura gândirii, atât în interiorul unității dialectice dintre latura materială și cea ideală a limbii, cât și numai în planul ei semantic. Gândirea își constituie structura specifică în raport direct cu realitatea obiectivă, pe care o reflectă în tentativa de a o înscrie în sfera cunoașterii. Se întâlnește în aceasta cu funcția denominativă a limbii în tentativa acesteia de realizare a comunicării cunoașterii. Zona de convergență va fi conturată de spațiul de întâlnire dintre funcția denominativă a limbii și funcția de reflectare a gândirii. Zonele de divergență vor fi conturate de raporturile specifice în care aceste funcții se realizează: gândirea intră în raport cu realitatea obiectivă; limba are implicit raportul dintre planul ei semantic și planul expresiei.

La nivel lexical

Nivelul lexical al limbii se caracterizează printr-o autonomie doar relativă, împletindu-se, în procesul comunicării, în mod frecvent, cu nivelul gramatical. Considerat, însă, în afara acestei împletiri, nivelul lexical reprezintă primul grad de abstractizare în denumirea lingvistică a lumii realului, interpretată în elementele sale alcătuitoare și „ignorându-i-se” relațiile în care acestea sînt prinse. Este mediat de primul grad al reflectării prin gândire.

Unitatea lexicală minimală, cu autonomie semantică, derivînd din exercitarea funcției denominative a limbii și din subordonarea față de funcția de comunicare, este *cuvîntul*. Unitatea minimală de gândire, derivînd din exercitarea funcției de reflectare a realității, este *noțiunea*. Procesul de generalizare și abstractizare se încheie în noțiuni prin intermediul aceleiași funcții denominative a limbii, concentrată în cuvînt.

Noțiunea și *cuvîntul* sînt două categorii care se implică una pe alta (în sensuri reversibile: noțiunea determină, prin însăși activitatea de gândire, nașterea cuvîntului; cuvîntul dirijează constituirea noțiunii, o

conturează și-i acordă independență față de obiect), dar care sînt *asimetrice*. Noțiunea este o categorie ideală care trimite spre un obiect material. Cuvîntul este o categorie duală, reprezentînd unitatea dialectică dintre o latură ideală: *sensul* și una materială: *expresia*.

Raportul dintre *limbă* și *gîndire* se circumscrie atît *sensului* cuvîntului, cît și *expresiei* sale, dar cele două laturi îi condiționează în mod diferit desfășurarea. Prin ceea ce o situează la nivelul fonetic al limbii, expresiei – un lanț de foneme – îi corespunde, în planul gîndirii, o imagine acustică, *ideală* și *socială*, complexă. Prin ceea ce o situează la nivel lexical, pe lîngă asimetria generală, pe care o provoacă raportului dintre limbă și gîndire, expresia sonoră (componenta materială a planului mai complex al expresiei) introduce asimetrii și în interiorul raportului dintre noțiune și sens:

- expresia depășește limitele unui singur cuvînt, considerat ca unitate minimală, limitată formal de două spații libere care îl încadrează, în timp ce sensul este unul singur și corespunde unei singure noțiuni; e cazul locuțiunilor, în structura cărora cuvintele își dizolvă sensurile individuale într-un sens unic, de sinteză: *a șterge putina*, *aduceri aminte*, *care mai de care*, *farsi largo* ('a-și croi drum'), *darsi a gambe* ('a-și lua picioarele la spinare'), *prendre la clef des champs* ('a șterge-o');
- cuvintele alcătuiind planul expresiei își păstrează fiecare sensul propriu, dar toate sensurile colaborează la formularea și exprimarea unei singure noțiuni, pentru care limbii îi lipsește termenul unic care să-i poată desemna toate componentele rezultînd din reflectarea realității obiective; este cazul cuvintelor compuse: *aparatus fotografiat*, *floarea soarelui*, *mangiadischi*, *girasole*, *φιλόσοφος* (= „iubitor de înțelepciune” < *φίλος* – iubitor + *σοφία* – înțelepciune).

Raportul dintre *noțiune* și *sens* nu este nici de confundare, nici de concordanță perfectă. Noțiunea și sensul, chiar dacă par să se suprapună uneori – în cazul termenilor tehnici mai ales, care dezvoltă un sens unic, cel „noțional”: *filament*, *bielă*, *apicultor* etc. –, sînt diferite nu numai prin origine, dar și prin natura categorială. *Noțiunea* este o categorie a gîndirii, în procesul de reflectare, și un operator totodată, în procesul de cunoaș-

tere, implicînd un raport în sens unic, între subiectul care percepe lumea și lumea percepută, obiectivă. Noțiunea este impusă de un obiect privit din perspectiva clasei sale. *Sensul* este rezultanta mai multor relații: cu noțiunea, care-i mediază limbii contactul cu realitatea, după ce limba i-a dirijat constituirea, cu alte elemente ale conștiinței, aflată în contact cu realitatea, cu alte cuvinte, din inventarul limbii, cu cuvintele vecine din structura enunțului.

Între coordonatele acestor deosebiri dintre noțiune și sens, categorii corelative, divergențele dintre ele relevă mai pregnant atît autonomia, cît și condiționarea lor reciprocă, prin asocierea într-o unitate dialectică esențială pentru funcționarea cuvîntului ca element de reflectare, cunoaștere și comunicare în același timp;

- sensul cuvintelor nu corespunde totdeauna unei noțiuni, nu este totdeauna *noțional*. Există o serie de cuvinte care exprimă stări afective, *interjecțiile* și altele care s-au instrumentalizat, devenind, prin desemantizare, instrumente gramaticale: articolul, unele conjuncții și prepoziții (*să* de la conjunctiv, *pe* de la acuzativul personal etc.), unele adverbe (*mai* de la comparativ etc.), unele verbe auxiliare și semiauxiliare. Există o serie de cuvinte care exprimă *relații*: sensul lor corespunde unui proces de abstractizare dar nu prin reflectarea unor obiecte, ci a raporturilor dintre obiecte: prepoziții și conjuncții. Exprimă noțiuni diferite substantivul, adjectivul, adverbul, verbul³ etc.;
- sensul cuvintelor se înscrie într-o sferă mult mai complexă decît noțiunea. Limba se află în raport nu numai cu gîndirea, dar cu conștiința în ansamblu și tot ce se reflectă în conștiință trece și în limbă. Sensul cuvîntului e de fapt un fascicul de sensuri, în care sensul noțional este încadrat de altele, derivate sau figurate. Cuvî-

³ În concepția lui Gh. Ivănescu, situat pe poziția gramaticii logiciste, numai substantivul exprimă noțiuni (în gramaticile de orientare logicistă, se atribuie caracter noțional și verbului *a fi*), în timp ce verbul, adjectivul, numeralul exprimă doar note din conținutul noțiunii. Cf. studiul *Gramatica și logica. I. Structura gîndirii ca factor primar al structurii morfologice a limbii*, A. U. T., I, 1963, p. 259-267.

tul devine astfel expresie – mediată –, nu numai a realității obiective, dar și a istoriei ei și a atitudinii subiectului vorbitor față de ea, a viziunii unei comunități lingvistice asupra lumii.

La nivel gramatical

Nivelul gramatical al limbii reprezintă cel de-al doilea grad de abstractizare în exprimarea lingvistică, în legătură cu al doilea grad de reflectare, prin gândire, a lumii realului: interpretarea raporturilor dintre obiecte. Relațiile dintre limbă și gândire, tot convergente și divergente în același timp, se concretizează aici în (1) raporturile dintre *categoriile logice* și *cele gramaticale* și în (2) raporturile dintre *judecată* și *propoziție*.

1. Categoriile logice derivă din reflectarea, la un grad superior de abstractizare, a raporturilor dintre componentele realității precum și a proprietăților relevate în (și prin) aceste raporturi. Sînt un al doilea operator, prin care funcția de cunoaștere a gândirii pătrunde în esența dinamicii și organicității realității obiective, a întregii sale complexități. Prin funcția denominativă a limbii, de formulare și exprimare a gândirii în procesul de interpretare a realității ontologice, categoriile logice primesc expresie lingvistică, determinînd constituirea sensurilor gramaticale. Împletirea sensului lexical cu cel gramatical acordă cuvîntului autonomie maximă.

Raportul dintre categoriile logice și cele gramaticale se caracterizează printr-un paralelism mai accentuat decît cel dintre noțiune și cuvînt, dar e departe de a fi absolut (cum credea gramatica logicistă). Structura duală a limbii (materială și ideală) provoacă și aici situații de asimetrie. Caracterul nemotivat în mod necesar și absolut al relației dintre planul expresiei și planul semantic face ca unor categorii logice, în general universale datorită naturii universale a gândirii umane, să le corespundă, în diverse limbi și chiar în interiorul aceluiași idiom, expresii diferite, care pot depăși nivelul gramatical (se pot înscrie la nivel lexical), ceea ce are implicații asupra profilului însuși al categoriilor gramaticale.

Dar paralelismul rămîne relativ chiar în plan semantic. Categoriile gramaticale se constituie în baza categoriilor logice, întrucît limba

reflectă și denumește realitatea prin intermediul gândirii, dar nu se confundă cu ele. În organizarea internă a categoriilor gramaticale are rol important faptul că limba intră în raport cu gândirea și cu realitatea prin intermediul conștiinței, din sfera căreia gândirea este doar o componentă, esențială, preponderentă, dar nu singura. Se mai adaugă apoi diferența de ritm dintre evoluția cunoașterii, prin gândire, și evoluția limbii.

În dezvoltarea sensurilor gramaticale, pe lângă exprimarea – prin intermediul categoriilor logice – a raporturilor din lumea obiectivă, mai intervin și alți factori, unii subiectivi, derivând din specificul desfășurării procesului de comunicare: subiectul vorbitor și interlocutorul său, circumstanțe ale vorbirii, momentul, spațiul etc. *Timpul* gramatical diferă de categoria logică a timpului tocmai prin intervenția perspectivei momentului desfășurării comunicării. *Modul* verbal este o categorie gramaticală determinată exclusiv de raportul dintre subiectul vorbitor și realitate; nu corespunde, de aceea, unei categorii logice ș.a.m.d.

Categoriile gramaticale nu rămînd indiferente la viziunea despre lume și viață specifică unei anumite comunități socio-lingvistice (în unele limbi – cele mai multe din grupa indo-europeană – *numărul* se structurează într-o opoziție binară: *singular-plural*, în altele, paleoslava, de exemplu – elementele de opoziție sînt trei: *singular-dual-plural*), și nici nu sînt autonome față de întreaga structură a unei anumite limbi. Profilul unor categorii depinde de profilul și dezvoltarea altora. Limba română, de exemplu, cunoaște o amplă dezvoltare a timpului verbal, dar o extrem de slabă reprezentare morfologică a aspectului. Limba rusă, dimpotrivă, dezvoltă mai mult categoria gramaticală a aspectului și mai puțin categoria timpului. În această corelare intercategorială și specificitate, un rol activ însemnat are planul expresiei, care poate stimula sau, dimpotrivă, frîna dezvoltarea unor categorii.

2. Convertirea procesului de reflectare în unul de cunoaștere complexă se realizează prin *judecăți* despre realitatea obiectivă, formulate și exprimate lingvistic prin *propoziții*.

Cîtă vreme raportul se stabilește între limbă, care-și suprapune funcțiile de comunicare și de cunoaștere, și gândire doar, care trece, prin funcția de reflectare, la cea de cunoaștere, *judecata*, operator fundamental în

procesul cunoașterii umane, se poate confunda cu planul semantic al *propoziției*, unitate sintactică fundamentală în procesul de cunoaștere și comunicare deopotrivă. Când raportul, însă, se extinde de la gândire la conștiința în ansamblul ei – ceea ce se întâmplă în mod frecvent –, asimetriei rezultând din natura duală a limbii i se adaugă neconcordanțele chiar între planul semantic al propoziției, mai complex, și structura logică a judecății.

Dacă este adevărat că orice judecată se formulează și se exprimă printr-o propoziție și numai în cadrul ei, nu este la fel de adevărat că orice propoziție exprimă o judecată. Exprimă judecăți și numai judecăți doar propozițiile al căror conținut semantic reflectă raportul strict dintre limbă și gândire: este cazul propozițiilor enunțiative obiective, care formulează judecăți afirmative sau negative despre realitatea reflectată în planul gândirii.

Întrucât nici nu afirmă, nici nu neagă nimic, nici propozițiile interogative, nici cele imperative și nici cele optative nu exprimă judecăți, ci doar atitudinea subiectului vorbitor față de realitate; el se interesează de existența sau inexistența unor componente și a unor raporturi între componentele lumii obiective, despre proprietățile lor, sau vrea să provoace o serie de raporturi. Aceste propoziții pot presupune judecăți-punct de plecare, dar care, nefiind formulate lingvistic, nu au existență obiectivă. Conținutul semantic al propozițiilor interogativ-retorice sau al celor exclamative asociază afirmației sau negației logice alte componente, extralogice, care reflectă reacțiile subiectului vorbitor la realitatea obiectivă.

Din specificul organizării limbii – interacțiunea între nivele (nivelul lexical își relevă în mod frecvent un rol activ asupra celorlalte nivele) și categorii (categoriile morfologice se impun celor sintactice și invers), ca și interacțiunea dintre cele două planuri (planul expresiei se impune adesea planului semantic, dar sensul poate fi și invers) – și în legătură cu particularități ale desfășurării procesului de comunicare, derivă frecvențele neconcordanțe între structura lingvistică a propoziției și structura logică a judecății.

Orice judecată se dezvoltă între doi poli, organizați ierarhic: *subiectul* și *predicatul*, situați în raport de afirmare sau negare prin *copulă*, condiție fundamentală a judecății. Propozițiile enunțiative obiective, bimebre,

reflectă această structură. De aici, extinzînd, prin generalizare, structura judecății la structura oricărei propoziții, indiferent de conținutul ei semantic și indiferent de limbă, gramatica logicistă a pus sub semnul universalității și structura sintaxei, impunînd, de la Aristotel încoace, și terminologia din logică și definirea conceptelor de bază. În realitate, fără a infirma caracterul cvasiuniversal al structurii de bază a propoziției, atunci cînd reprezintă unitatea fundamentală a limbii în desfășurarea funcției de formulare a gîndirii, limbile își organizează structuri specifice care, prin intervenția elementelor extralogice, în planul conținutului, și prin latura materială, a planului expresiei, nu se confundă cu structura judecății, uneori nici măcar nu o secondează.

Structura binară a judecății poate rămîne implicită, dacă o permit sau condițiile desfășurării comunicării, sau ansamblul complex al enunțului lingvistic. Rămîn în afara organizării în subiect și predicat cuvintele-propoziții, de tipul – *Da!*, *Firește* etc. Suficiente în ele înseși, aceste propoziții sînt neanalizabile. Datorită conținutului lexical al verbului, propozițiile impersonale sînt monomembre; sînt constituite numai din predicat, subiectul rămînînd exterior limbii: *Plouă*. Conținutul lexical al verbului-predicat sau anumite categorii gramaticale care-i modifică proprietățile pot determina dezvoltarea unor contradicții între categoriile sintactice și cele logice. Subiectul gramatical nu se confundă cu subiectul logic, atunci cînd verbul predicat exprimă, lexical, stări fiziologice sau psihice: *Mi-e foame*, *Mi-e dor*, sau cînd se află la diateza pasivă: *Profesorul este apreciat de elev*.

B. Limbă și societate

Relația dintre limbă și societate este de accentuată și activă reciprocitate în epoca preistorică a devenirii umane. Ulterior, în perioadele istorice, cîștigă în preponderență sensul *societate-limbă*. În interiorul acestui raport, limba își constituie și relevă condiția de fenomen social, impunîndu-și totodată specificul. Ca facultate categorială, ca limbaj, este o dimensiune definitorie a omului-ființă socială. Ca sistem de semne, con-

venționale și convenționalizate, adunate într-o paradigmă, în parte închisă, în parte deschisă, este un instrument la dispoziția unei întregi societăți.

Ca dimensiune specifică a omului-specie biologică superioară, limbajul își datorează existența societății în aceeași măsură în care aceasta este ea însăși condiționată de limbă, pe fondul apariției și dezvoltării unei conștiințe sociale și lingvistice.

Ca sistem de semnale, mai întâi, și de semne instrumentalizate devenite paradigma unui preidiom la început, a unui idiom apoi, limba își datorează existența și structura specifică unei anumite etape în dezvoltarea societății umane în general, a unor anumite societăți umane. Evenimentele din istoria societății au implicații asupra istoriei limbii și se reflectă în limbă.

Esența socială a limbii este dată de (1) originea limbajului vocal-articulat, în strânsă legătură cu dezvoltarea gândirii, și a limbilor istorice, în strânsă legătură cu istoria societății umane; (2) funcțiile pe care le dezvoltă în desfășurarea comunicării lingvistice; (3) ipostazele ei, ca moduri de a fi ale limbajului uman; (4) dependența relativă, de societate, de dezvoltarea materială și spirituală a unei anumite comunități socio-lingvistice.

(1). *Originea limbajului*

Fără să fie o problemă propriu-zis lingvistică, *originea vorbirii* interesează lingvistica, fie și numai prin aceea că orice știință urmărește fenomenul pe care și l-a luat ca obiect de cercetare, de la începuturile sale, căutînd să-i cunoască izvoarele, cauzele, condițiile apariției, formele prime de manifestare.

Întrebarea este, de fapt, o componentă a problemei mai generale a originii omului, căreia îi caută rezolvarea filozofii, antropologii, fiziologii, psihologii, sociologii etc. În funcție de condițiile culturale în care se afirmă, de gradul de dezvoltare a cunoașterii, de poziția filozofică sau științifică, opiniile despre originea vorbirii s-au înscris de multe secole, fie într-o viziune teist(ic)ă, fie într-una de ateism, fie într-o concepție

idealistă, în diverse variante, fie într-una materialistă, de asemeni, în mai multe variante.

*
* *

Problema are mai multe aspecte, în strînsă legătură între ele, dintre care unele se îndepărtează de sfera de preocupări a lingvistului, iar altele se apropie. Între aceste multiple aspecte, două sînt fundamentale: 1. cauza primă a apariției limbajului, întrebare mai puțin lingvistică; 2. formele primare de manifestare a limbajului uman, aspect interesînd în mod deosebit lingvistica.

Ipoteze privind originea limbajului

Cele mai vechi ipoteze privind originea limbajului uman sînt cele mitologice și teologice și stau în legătură mai mult cu primul aspect. Cauza limbajului este considerată exterioară omului: ea se află în ființe superioare sau în natura însăși a lucrurilor. La egipteni, zeul Thot este creatorul și stăpînitorul scrierii. El este în același timp zeu al magiei și al verbului divin, al cuvîntului-creator al universului. La accadieni, scrisul e dăruit oamenilor de omul-pește Oès (sau Oanès), care-i învață totodată artele, știința și tehnica. În același timp, însă, regele asirian Sardanapal atribuie originea scrisului unui fiu al zeului Mardank. La vechii hinduși, limba este creată de zeul Indra sau de Brhspati, care dau nume lucrurilor. În religia lui Zoroastru, limba este creată de Ormuzd, spirit al binelui. A venit apoi Ahriman, spiritul răului, care a încurcat limbile. Evreii popularizează legenda turnului Babel. În religia creștină, originea limbii este divină, oscilîndu-se, însă, între două idei, amîndouă reflectate în Biblie:

1. Dumnezeu a creat lumea și a dat nume componentelor ei: „5. Dumnezeu a numit lumina zi, iar întunericul l-a numit noapte... 8. Dumnezeu a numit întinderea cer... 10. Dumnezeu a numit uscatul pămînt, iar grămada de ape a numit-o mări.” (*Vechiul Testament. Geneza*).

2. Dumnezeu a creat lumea și omul, înzestrându-l pe acesta din urmă cu capacitatea de a numi obiectele și fenomenele: „19. Dumnezeu a făcut din pământ toate fiarele câmpului și toate păsările cerului; și le-a adus la om, ca să vadă cum are să le numească; și orice nume pe care-l dădea omul fiecărei viețuitoare, acela îi era numele. 20. Și omul a pus nume tuturor vitelor, păsărilor cerului și tuturor fiarelor câmpului.” (*Vechiul Testament. Geneza*).

Teoria originii divine a limbii străbate întreg Evul Mediu și secolele următoare, fiind însă cu timpul contracarată tot mai mult de alte teorii, imanente, empirice, materialiste. De altfel, chiar în filozofia greacă, problema este relativ scoasă de sub orizontul mitologiei sau teologiei. *Nomotei*-ul din concepția lui Platon, asimilat unui principiu demiurgic, poate fi – și a fost – interpretat ca spirit al colectivității, care creează și reglementează limba (comunicarea).

De fapt, filozofii greci sînt mai mult preocupați de natura raportului dintre *nume* și *obiect*. Prin modul deosebit de abordare și gîndire a acestui raport, se constituie cele două cunoscute teorii imanente, una socială, alta asocială. Cea dintîi, teoria *convenției*, acordă rol activ societății umane. Poziția cea mai avansată și orientată în sensul interpretării cauzalității apariției limbii o au, la greci, Diodor din Sicilia iar, la romani, Vitruvius și Lucretius (sec. I î.e.n.). Istoricul grec, autor al unei *Biblioteci istorice*, vede apariția limbii în interiorul unei comunități, constituită de oameni primitivi pentru a se apăra împotriva agresivității mediului înconjurător. Aceeași idee, materialistă, o exprimă poetul latin Lucretius (cca. 98-55 î.e.n.), în poemul epicureic *De rerum natura*: „Natura l-a împins pe om să scoată/ Și variile sunete ale limbii:/ Nevoia dete lucrurilor nume/ Cam tot așa cum neputința vorbeii/ Îndeamnă pe copii să facă semne/ Și lucrurile să le-arate numai/ Cu degetul”⁴. El respinge originea exterioară sau individuală (printr-un individ uman superior dotat) a limbii cu argumente logice: „De-aceea este-o nebunie a crede/ Că cineva a dat la lucruri nume/ Și că de la acela ceilalți oameni/ Au învățat înțîiele cuvinte./ De ce

⁴ Lucrețiu, *Poemul naturii*, traducere de T. Naum, București, Editura Științifică, 1965: 306.

să fi putut acela numai/ Să le însemne toate cu cuvinte/ Și să rostească sunetele limbii,/ Pe când ceilalți n-ar fi putut-o face?/ Și dacă ceilalți oameni între sine/ Mai înainte încă nu vorbise,/ Putea să aib-acela vreo idee/ Despre folosul vorbei?”⁵.

Renumitul arhitect roman Vitruvius intuiește, chiar dacă într-o viziune naivă, rolul activității în comun în stimularea limbajului: oamenii au întrebuițat pentru prima dată în scopul comunicării sunetele emise din instinct când s-au adunat în jurul aceluiași incendiu într-o pădure, o dată cu trecerea de la spaimă la senzația de cald și la plăcere: „Odată, într-un loc oarecare, copacii înghesuiți și bătuți de vînt și de furtună, frecîndu-și ramurile au iscat foc. Însăpăimîntați de furia flăcărilor, cei din jurul focului aceluia au fugit.

Pe urmă, făcîndu-se liniște și venind mai aproape, ei își dădură seama cît de plăcută era pentru corpurile căldura focului și, adăugînd lemne și întreținîndu-l, au atras prin aceasta și alți oameni, cărora, făcîndu-le semne, le arătau ce foloase trăgeau de pe urma lui.

În asemenea întîlniri, oamenii emiteau tot felul de sunete, care, repetate zilnic, au ajuns să formeze cele dintîi cuvinte.

Numind în felul acesta lucrurile cele mai uzuale, oamenii începură întîmplător să vorbească și astfel au creat graiul între ei.

Deci, prin descoperirea focului, se născu dintru început la oameni gruparea, adunarea și conviețuirea”⁶.

Începînd cu secolul al XVII-lea, punctul de vedere transcendent nu mai depășește decît cu totul sporadic lumea bisericii. Lupta se dă acum între teoriile naturalist-individualiste și teoriile sociale, iar punctul de vedere social se instaurează mereu mai dominant o dată cu afirmarea tot mai hotărîtă a materialismului filozofic care caracterizează concepția enciclopediștilor francezi, precum și filozofia engleză (Hobbes, J. Locke) din acea vreme.

Teoriile individualiste au puțină pondere; între acestea, teoria, nu total desprinsă de viziunea transcendențială, care pune apariția limbajului

⁵ Lucrețiu, 1965: 307.

⁶ Vitruviu, *Despre arhitectură*, București, 1964: 69.

pe seama unui *miracol*. Nu este departe de aceeași orientare neștiințifică nici teoria *invenției*, care atribuie crearea limbajului unor indivizi excepțional dotați (susținută de D. Tiedemann și chiar de Herder).

Secolele al XVIII-lea și al XIX-lea se caracterizează prin cele mai multe și mai diverse teorii despre originea limbajului, problemă centrală în epocă. Preocuparea devenise atât de obsedantă și de net prevalentă în sfera investigațiilor lingvistice, încît *Societatea de lingvistică*, înființată la Paris în 1866, simte nevoia să avertizeze că nu se vor mai admite comunicări privitoare la originea limbii, pe care nu o consideră o problemă lingvistică.

Orientarea diferitelor teorii stă în legătură cu dezvoltarea științelor și a filozofiei.

Teoriile *biologice* și *antropologice*, în general asociate, se situează în cadrul evoluționismului, prezentînd, însă, fiecare orientări diverse, atît în ceea ce privește interpretarea cauzelor directe care au dus la apariția limbii, cît și în ceea ce privește rolul acordat componentei sociale.

Teoria *mișcărilor și sunetelor expresive* (sau teoria *pooh-pooh*⁷) pune accentul pe evoluția naturală. Limbajul s-a constituit din evoluția lentă a mișcărilor și sunetelor expresive, spontane și instinctuale, din nevoia exprimării stărilor emoționale interioare. Teoria este susținută de Condillac, Spencer, Darwin, Wundt, Jespersen etc.

Teoria *imitației* (sau teoria *bow-wow*⁸) pune accent pe relația dintre individ și mediu. Limbajul ar fi apărut dintr-o pornire înnăscută a

⁷ Max Müller pune în circulație această denumire pentru a rezuma controversele legate de originea interjecțională a limbajului verbal. V. *Lectures on the science of language*, vol. I, London, Longman 1864⁴, p. 383-387 (n. ed.).

⁸ Numele teoriei este dat de Max Müller și este menit a sugera esența dezbaterilor privitoare la originea onomatopeică a limbajului. Pentru o prezentare detaliată a teoriei, v. *Lectures on the science of language*, vol. I, ediția a patra, Longman, London, 1864, p. 372-382. O a treia teorie, așa-numita *teorie a rezonanței*, sau „ding-dong”, este prezentată de Max Müller pentru a explica că sunetele articulate au apărut ca reacție sonoră instinctivă a omului primitiv față de provocările de mediu. Pentru detalii, v. Otto Jespersen, *Language. Its Nature, Development and Origin*, George Allen & Unwin Ltd, London, 1928⁴, p. 417 (n. ed.).

omului primitiv – trăsătură constantă la maimuțele superioare – spre imitație. Sînt imitate atît strigătele emise de animale, cît și zgomotele naturale. Treptat, aceste sunete, sub influența unui impuls interior de comunicare, se dezvoltă în mișcări sonore inteligibile, tocmai datorită mării asemănări cu realitatea care le-a provocat. Teoria este susținută de Steintal.

Între social și biologic se situează teoria *strigătelor de muncă* (sau teoria *yo-he-ho*⁹) susținută de L. Noiré (1828-1889), în *Der Ursprung der Sprache* (1877). Filozoful german accentuează rolul muncii, dar nu în sensul dimensiunii sale sociale. Limbajul uman s-ar fi născut dintr-o pornire firească, spontană, de însoțire a eforturilor musculare prin strigăte ritmice, care dirijau activitatea în comun, și nu din nevoia de comunicare.

Teoria *predispoziției*, susținută de Humboldt, consideră că, pe o anumită treaptă de dezvoltare, omul a creat limbajul ca urmare a unei forțe spirituale interioare. Între savanții de astăzi, Cl. Levi-Strauss consideră că la baza apariției limbajului stă dezvoltarea creierului uman, care, ca urmare a dezvoltării sale, trebuia să ducă numaidecît la producerea vorbirii.

Prin teoria *contactului* (*Origine et préhistoire du langage*, Paris, 1950), G. Révész dezvoltă o idee asemănătoare: limbajul ia naștere dintr-o tendință fundamentală și înnăscută omului, dar o pune sub semnul socialului; limbajul apare cînd omul trece de la nevoia de a trăi împreună la aceea de a comunica cu semenii săi.

Între teoriile sociale se situează, în secolul al XVIII-lea, teoria *contractului social*, susținută de englezul Adam Smith (1723-1790) și de francezul J. J. Rousseau (1712-1778), în continuarea tezei convenției din Antichitate. Dar, dacă teoria convenției rămînea în Antichitatea elină (la Democrit sau Diodor din Sicilia) exclusiv în sfera filozofiei, la J. J.

⁹ În expunerea lui Jespersen, aceasta este a patra teorie menită să explice originea limbajului. Acesta ar fi apărut ca urmare a eforturilor musculare susținute din timpul activităților colective, eforturi ce ar fi determinat expirarea aerului din plămîni iar procesul respirator ar fi condus la vibrații diferite ale coardelor vocale. V. Jespersen, 1928: 417 (n. ed.).

Rousseau, ea trece în filozofia societății. Însemnată prin reliefaarea rolului societății în transformarea strigătelor instinctive, din perioada *naturală* a omului, în limbaj articulat, în cea de-a doua perioadă, a *omului social*, teoria sa rămîne greu de susținut sub aspectul raportului limbă-gîndire; e greu de înțeles cum au putut cădea de acord oamenii să-și construiască (sau să adopte) un mijloc de înțelegere reciprocă, de vreme ce le lipsea acest mijloc, adică limbajul.

Fără să fie lipsite de o bază reală, aceste teorii nu ajung la un răspuns științific datorită caracterului lor unilateral, determinat de absolutizarea unor condiții sau cauze și ignorarea altora sau, mai exact, de ignorarea cadrului foarte complex în care s-a produs devenirea omului. În apariția limbajului toate aceste cauze au colaborat: dezvoltarea biologică (fiziologică și psihică), predispoziția înnăscută spre imitație, nevoia de asociere și de comunicare, dezvoltarea unei forțe superioare interioare etc. Unii dintre factori sînt premise esențiale în apariția limbajului (dezvoltarea biologică), alții sînt cauze (nevoia de comunicare), alții, condiții sau circumstanțe (viața în comun).

*
* *

Facultate fundamental umană, limbajul articulat își află originea în însăși dezvoltarea omului, aceasta determinată în mod hotărîtor de desfășurarea în comun a vieții și activității de muncă și de apărare împotriva agresivității mediului exterior. [Idea stă la baza concepției marxiste despre apariția limbajului exprimată de Fr. Engels mai ales în *Rolul muncii în procesul transformării maimuței în om*. Munca a avut rolul hotărîtor în strîngerea relațiilor dintre membrii unor comunități umanoide primitive și tot ea l-a pregătit și determinat, în interiorul acestor comunități, să treacă la instrumentalizarea sunetelor pe care le emitea în mod instinctual, să le folosească pentru a comunica reciproc: „Perfecționarea muncii contribuia în mod necesar la o tot mai strînsă apropiere între membrii societății, înmulțind cazurile de întraajutorare, de colaborare și făcîndu-l pe fiecare individ să aibă conștiința limpede a utilității

acestei colaborări. Pe scurt, oamenii în devenire au ajuns la un punct când *au avut să-și spună ceva unul altuia*”¹⁰.

Teorii privind primele forme de limbaj

Ideile privind primele forme de manifestare a comunicării lingvistice stau într-o strânsă legătură cu teoriile despre cauza primă a apariției sau, mai exact, *devenirii* limbajului uman. Ele se grupează în concepții opuse, fără a lipsi, însă, punctele de vedere eterogene:

- a. teorii *vizuale* (cinetice)
- b. teorii *sonore* (auditive)

a. Reprezentanții teoriilor *vizuale* (J.v. Ginneken, W. Wundt, Peditet, E. Sturtevant etc.) susțin, în esență, precedența limbajului gestic, în raport cu cel vocal-articulat. La început, omul primitiv a comunicat cu semenii săi prin mimică și prin gesturi și numai după aceea valorile gesturilor au trecut, natural, dar mai ales convențional, în simboluri sonore. Diferențele dintre opiniile formulate stau în punctul de plecare și în argumentare și mai puțin în substanța însăși a teoriei.

J. v. Ginneken (*La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité*, 1939) și Tchang Tcheng-Ming (*L'écriture chinoise et le geste humain*, 1938) își argumentează teoria prin scrierea pictografică și hieroglifică egipteană, sumeriană și, respectiv, chineză. Semnele pictografice și hieroglifele reprezintă nu numai obiecte, dar și acțiuni. Iar acțiunile sînt sugerate prin gesturi. Din scriere – ea însăși un limbaj vizual – se dezvoltă apoi limbajul sonor. Ideea este numai la prima vedere ademenitoare. O interpretare exactă, riguros științifică, aprofundată și extinsă, infirmă această concluzie. Dezvoltarea *fonogramelor* din *ideograme*, prin abstractizarea acestora dim urmă și instrumentalizarea lor tocmai din perspectiva unor realități sonore, demonstrează că scrierea reflectă un limbaj sonor, apărut și dezvoltat anterior.

¹⁰ K. Marx, Fr. Engels, *Opere alese*, vol. II, București, 1967: 69-70.

W. Wundt, în primele două volume intitulate *Die Sprache* (1900), din lucrarea sa în zece volume *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*, Leipzig, 1900-1920, își susține teoria cu argumente derivând din evoluționism: prioritatea funcției motrice în raport cu cea fonică, în evoluția anatomo-fiziologică a omului, caracterul concret și simplificat al limbajului gestual al surdo-mușilor sau sonor al triburilor „primitive”, ca și al limbajului copiilor. Dar nu s-a putut și nu se poate demonstra că, în evoluția activității scoarței cerebrale, funcția motrice ar fi precedat funcția lingvistică; alături de alte funcții ale creierului, ele coexistă și se dezvoltă în paralel. Dezvoltările sînt, într-adevăr, deosebite, dar cauzele acestor diferențe sînt greu de identificat. În orice caz, rămîne neîndoielnic că, în desfășurarea activităților în comun, s-au creat condiții cu totul favorabile dezvoltării funcției sonore.

Nedemonstrabilă este și ideea unor asociații de tipul antitezei *simpliciter*, *concret – complex*, *abstract*, între limbajul surdo-mușilor, pe de o parte, sau al popoarelor neintrate în sfera de dezvoltare a civilizației material-tehnice și limbajul omului primitiv, pe de alta. Limbajul surdo-mușilor este concret pentru că este vizual și este vizual, în mod necesar, datorită absenței simțului auzului în primul rînd. Se cunosc o serie de cazuri în care indivizi nevorbitori *au fost învățați să vorbească*¹¹.

Concluziile trase din comportamentul triburilor „primitive” sînt infirmate dacă se extinde mult sfera investigației. Este demonstrat, mai întîi, caracterul neștiințific al corelației stabilite între gradul de civilizație (tehnic-materială) și preponderența limbajului gestic. Între poporul italian, de exemplu, și cel danez nu există nici o diferență sub aspectul dezvoltării civilizației tehnice, dar, în timp ce danezii sînt, în general, reținuți în gesturi, italienii le întrebuițează din abundență. Explicația trebuie căutată în particularitățile temperamentale și, în nici un caz, nu ar putea argumenta vreo idee despre originea limbajului. Cît privește caracterul complex sau rudimentar al limbilor sonore, există triburi al

¹¹ Vezi Louis Arnauld, *Âmes en prison*, Paris, 1919 și G. Harry, *Le miracle des hommes*, Paris.

căror idiom este extrem de complex și de bine organizat; e cazul limbii pigmeilor în Africa, de exemplu, sau al limbii hotentotilor. Diferențele sînt relevante numai în planul vocabularului, dar acestea nu argumentează în nici un fel prioritatea limbajului gestic în istoria constituirii limbajului uman.

Chiar în interiorul teoriei conform căreia „filogeneza repetă ontogeneza”, limbajul copiilor nu oferă argumente în sensul derivării limbajului sonor din cel gestic. Gesturile indicative ale copiilor nu sînt niciodată mute. Nedezvoltarea suficientă a scoarței cerebrale și, în strînsă legătură cu aceasta, a deprinderilor articulatorii (psihice și fiziologice) îl împiedică pe copil să construiască fraze și chiar numai cuvinte inteligibile, dar emisiuni sonore el realizează încă de la început.

În sfera teoriei *mișcărilor expresive* (Pedget, între alții), se consideră mai degrabă neargumentată și neargumentabilă ideea că limbajul sonor s-ar fi dezvoltat din grimasele feței și ale gurii. Ideii i se asociază, dintre teoriile *imitative*, cea care derivă vorbirea dintr-un complex de mișcări ale gurii care imită suptul; iau naștere astfel *clicurile*, plescăieli cu valoare consonantică. Limbajul sonor se constituie doar în momentul în care, din aceste plescăieli, se dezvoltă un sistem fonetic. În unele limbi africane (din grupul limbilor bantu), sistemul consonantic cunoaște o serie de foneme „clicante”.

În sensul aceleiași teorii, americanul Sturtevant deduce limbajul sonor dintr-un sistem inițial de gesturi simularde; se mimau acțiuni, invitîndu-se la imitație, din necesitatea „omului” de a-și înșela semenii.

N. I. Marr (1866-1934) pune primele forme de manifestare a comunicării în legătură cu raporturile religioase magice; limbajul era deținut exclusiv de preotul-mag al tribului, care comunica, prin gesturi, cu totemul. Din acest limbaj cinetic, se va dezvolta ulterior limbajul sonor, pe o anumită treaptă de dezvoltare a societății, cînd aceasta se diferențiază în clase antagonice.

La o investigație mai riguroasă și mai realistă, teoria priorității limbajului cinetic, oricare i-ar fi variantele, rămîne închisă în sfera unor ipoteze, unele fanteziste, altele numai la prima vedere ademenitoare. [O

interpretare logică, dintr-o perspectivă materialist-dialectică, a componentelor esențiale ale devenirii omului ca specie o infirmă].

Derivînd limbajul sonor din cel cinetic, această teorie implică o perioadă, mai întinsă sau mai redusă, de timp de relativă muțenie în istoria umanității. N. I. Marr, de pildă, consideră că limbajul sonor ar fi apărut cam cu 50 000 de ani î.e.n. după o perioadă foarte îndelungată de circa 1 500 000 de ani de comunicare prin gesturi, iar J. v. Ginneken crede că limbajul oral ar fi apărut în jurul anului 3 500 î.e.n., după cca. o mie de secole de limbaj cinetic.

Se pare că în argumentarea priorității limbajului gestic prin referirea la limbajul surdo-muților, se ignoră un fapt esențial: că omul primitiv nu era surd și că emitea grupuri sonore încă din treapta anterioară pe scara evoluției. În consecință, o întrebare intervine aproape de la sine: cum e posibil ca omul primitiv să nu-și fi exploatat, sau poate chiar să-și fi abandonat emisiunile sonore pe care le continua ca moștenire de la maimuțele antropoide? Nu s-ar contrazice astfel însăși teoria evoluției care presupune tocmai dezvoltări calitativ-superioare ale unor dimensiuni biologice și funcții specifice speciei-strămoș?

Nu poate fi argumentată nici trecerea – eventual convențională sau eventual prin intermediul scrisului – de la limbajul cinetic la cel sonor de vreme ce între cele două tipuri de semne comunicative nu se pot identifica trăsături comune. Asemănările pe care le semnalează Wundt între limbajul *gesturilor* și al *cuvintelor* la hototoți rămîn nesemnificative și-și au izvorul în simultaneitatea celor două mijloace de comunicare, nu în succesivitatea lor.

Rămînînd neîndoielnică ideea că vorbirea a apărut în desfășurarea vieții și activităților în comun, din nevoia „oamenilor” de a comunica reciproc mai ales în situații de primejdie, teoria cinetică nu poate fi admisă în termenii în care este pusă tocmai pentru dificultățile pe care le-ar fi avut de împlînat omul în această direcție. Comunicarea prin gesturi se putea face numai în condiții de vizibilitate suficientă: ziua, la distanțe îndeajuns de reduse, în lipsa unor obstacole, naturale sau artificiale etc.

b. Teoria *priorității limbajului sonor* este preponderentă în seria opiniilor despre originea limbajului (Aristotel, Platon, Lucrețiu, Sf. Augustin, Leibniz, Darwin, Spencer, Herder, G. Vico, Fr. Engels, J. Noiré, Al. Graur, G. Révész etc.). Ea respinge ipoteza derivării cuvântului din gest, dar nu și ideea unei coexistențe încă de la început între cele două forme de limbaj.

În Antichitate, de exemplu, se întâlnește la Lucrețiu: „Ei își dădură între ei spre pază/ Copiii și femeile, spunându-și/ Prin semne și cu *glasuri înginate/ Că este drept ca toți să aibă milă/ De cei neputincioși*”¹² (s. n.). La noi, coexistența celor două limbaje o admite Al. Graur¹³.

Ideea se întâlnește și la partizanii priorității gestului, dar este trecută în umbră de teoria precedenței în timp a limbajului cinetic. Wundt, de exemplu, vorbește la un moment dat de dezvoltarea pe căi și în scopuri deosebite a celor două limbaje: cel gesticular ar fi reprezentat obiecte, cel sonor, derivat din mișcările expresive ale feței și gurii, stări emoționale. Coexistența celor două limbaje a fost și a rămas permanentă, dar s-au dezvoltat în limbaj fundamental numai emisiunile sonore, înnăscute, și nu gesturile. Cauzele trebuie să fie multiple, unele mai greu de identificat. În orice caz, trebuie să fi avut rol decisiv dezvoltarea într-un anumit sens, principal, a activității scoarței cerebrale, în strânsă legătură cu o serie de factori, între care:

- posibilitățile largi, pe care le ofereau comunicării grupurile sonore, multiple, deja relativ diferențiate, de care dispunea omul primitiv,
- posibilitatea stabilirii de relații, imitative, de exemplu, cu manifestări, preponderent sonore, ale lumii înconjurătoare (animale, păsări, fenomene ale naturii, fenomene geologice, meteorologice etc.),
- caracterul mai puțin restrictiv al condiționărilor impuse de emisiunile sonore (de distanță, geografice, meteorologice, de activitate etc.) receptării lor.

¹² Lucrețiu, 1965: 306.

¹³ Vezi studiul „«Limba gesturilor» și «limba strigătelor»”, în *Probleme de lingvistică generală*, vol. IV, București, Editura Academiei Române, 1962: 139-146.

Însăși impunerea definitivă a limbajului sonor ca instrument esențial și indispensabil de comunicare între oameni, structura și funcțiile sale, rolul primordial în dezvoltarea gândirii, societății și omului ca ființă superioară argumentează ideea priorității sale diacronice și a prevalenței sale în sincronia epocilor preistorice. Limbajul gesturilor, al mimicii, al pantomimei, a devenit tot mai mult un auxiliar al limbajului sonor și, în situații speciale, un înlocuitor sau un limbaj derivat, într-un anumit sens asemenea scrisului.

*
* *
*

În ceea ce privește primele forme de limbaj sonor, opiniile sînt destul de diferite, alternînd *deducția* cu *ipoteza* și cu *fantezia* și reflectînd concepțiile susținătorilor despre circumstanțele apariției limbajului uman.

Plecînd de la prioritatea caracterului emoțional în istoria constituirii limbajului, O. Jespersen formulează ipoteza romantică a priorității cîntecului, exprimînd-o într-o manieră destul de naivă: la început, limbajul „ar fi fost ceva intermediar între tonurile lirice ale unui pisic pe un acoperiș de casă și cîntecele armonioase ale privighetorii”¹⁴. Ideea priorității formelor cîntate se întîlnește și la filozofii greci, iar dintre filozofii și savanții epocii moderne, la H. Spencer și la Darwin, care consideră cuvintele ca derivînd din sunete articulate ce imitau apeluri armonioase ale viețuitoarelor. Pentru J. v. Ginneken, limbajul primar era un fel de *gîngurit*, ca la copiii.

În cadrul aceleiași concepții care corelează apariția limbajului cu caracterul preponderent emoțional al vieții spirituale a omului preistoric se înscriu și diferitele teorii *interjecționale*. Cele mai vechi apar încă în Antichitate. Epicur, Lucrețius și întreaga școală epicureică au considerat primele forme de limbaj manifestări exterioare, sonore, ale unor puternice stări de excitație. Considerînd aceeași stare de excitație la om și la animale, Epicur pare să nu ia în considerație nici condiționările

¹⁴ *Apud* G. Révész, 1950: 174.

sociale și nici funcția de comunicare a limbii, iar gândirii îi ignoră rolul specific, fără de care nici o emisiune sonoră nu poate fi considerată limbaj, fie el cât de rudimentar.

În epoca modernă teoria este dezvoltată, mai mult în legătură cu teoria sunetelor expresive, de J. J. Rousseau, G. Vico, W. Wundt etc. Nu-i departe de teoria expresivă interjecțiilor nici teza *strigătelor de muncă* ale lui J. Noiré, și nici cea a *strigătelor emise de animale* și pe care oamenii le-ar fi putut prelua. Ideea a circulat în Antichitate dar a fost respinsă de Aristotel. A reapărut, însă, în strînsă legătură cu ipoteza existenței unui *limbaj animal*.

Prin observații și pe cale experimentală s-au tras concluzii pozitive privind existența unor forme de „comunicare” la diferite specii de animale și păsări, dar nu s-a putut încă argumenta convingător că s-ar depăși treapta instinctuală. Rămînîndu-se la nivelul emisiunilor sonore, fără a se căuta ce e dincolo de ele, s-au întreprins lucrări destul de pretențioase asupra „limbajului” unor animale superioare. R. M. Yerkes și B. W. Learned pretind că ar fi identificat un număr de cuvinte bine diferențiate și chiar sunete bine delimitate, articulate, la cimpanzeu¹⁵. În *Chimpanzee intelligence and its vocal expressions* (1925), ei descriu acest vocabular, alcătuit din observarea „vorbirii” a doi cimpanzei. Inventarul lor lexical era constituit din 32 de „cuvinte”, dintre care doar două erau comune. Majoritatea sunetelor erau de tip gutural: *g*, *k*, iar „cuvintele” corespundeau senzațiilor de foame, durere fizică și stărilor de neliniște, spaimă, mulțumire etc.

Dincolo de aceste descrieri, unele reflectînd mai degrabă „arta” investigatorului, problema derivării limbajului uman din strigătele animalelor rămîne încă în afara unei argumentații substanțiale.

Cu deosebire frecventă este teza *onomatopeică*, dezvoltată de reprezentanții teoriei *imitației* despre originea vorbirii. Se înfîlnește de-a lungul secolelor la Platon, Leibniz, Herder, Ginneken, Steinthal, Potebnea etc. Reprezentanții teoriei naturale, în filozofia greacă, se situau, implicit, pe aceeași poziție.

¹⁵ *Apud* G. Révész, 1950: 40 ș. u.

Pentru J. v. Ginneken, în etapa dezvoltării limbajului sonor din cel vizual, primele forme – *clicurile* – au luat naștere din imitarea suptului la copil. Leibniz corelează capacitatea omului de a se face înțeles cu posibilitățile sale mimetice. La baza constituirii cuvintelor primare a stat imitarea sunetelor din natura înconjurătoare; cuvintele rădăcini au fost la origine onomatopei. Prin teoria sa, a *reflexelor*, Steintal susținea că omul primitiv alături fiecărei impresii sensibile primită din realitatea înconjurătoare o articulație reflexă onomatopeică adecvată.

Teoriile sonore privind primele forme de limbaj uman sînt, fără îndoială, mult mai aproape de formularea unor răspunsuri decît cele cinetice; răspunsuri ultime, însă, nu pot da nici ele. De altfel, un răspuns definitiv nu se va putea da probabil niciodată. Nu există nici o cale riguros exactă care să ducă spre acea epocă îndepărtată, cînd, printr-un complex de împrejurări, ceea ce fusese pregătit de milenii de evoluție se produce. Totuși, cu logica, cu deducția [și cu dialectica materialistă] acest răspuns se poate apropia tot mai mult.

Majoritatea teoriilor se opresc la jumătatea drumului întrucît pierd la un moment dat din vedere însuși obiectul cercetării sau, mai frecvent, al speculațiilor. Problema are, între altele, două aspecte, fundamentale: 1. originea primelor forme de limbaj sonor, 2. natura acestor prime forme.

Nefăcîndu-se cu claritate această necesară diferențiere decît tîrziu și doar sporadic (o face la noi Al. Graur), natura primelor forme de limbaj a fost confundată cu emisiunile sonore care le-au precedat. S-a pierdut atunci din vedere elementul esențial în formarea limbajului: gîndirea, manifestată în acea epocă în dezvoltarea unei *intenții* de comunicare și în descoperirea unei relații între emisiunea sonoră și cauza care a produs-o. Și s-a mai pierdut din vedere că perioada devenirii omului și, deci, a devenirii limbajului se prelungește mult, de-a lungul cîtorva milenii, interesînd serii numeroase de generații.

Prin luarea în considerație a tuturor acestor factori, *pierduți din vedere*, cîteva aspecte măcar ale problemei se pot clarifica întrucîtva, fie și numai sub forma unor ipoteze, dar a unor ipoteze plauzibile.

Primele forme ale limbajului uman derivă din strigătele interjecționale ale animalelor. O categorie dintre aceste strigăte, cele pe care le

poseda „omul” însuși, în stadiul său ultim de animalitate, vor fi continuate și *convertite* în cele dintâi forme, rudimentare, de limbaj. Acestea erau *interjecțiile*, devenite forme de limbaj, din momentul în care omul preistoric devine conștient de existența unui raport de cauzalitate între structura lor fonică și o anumită stare emotivă interioară și, în consecință, prin declanșarea unui proces de instrumentalizare a lor.

Alte categorii, strigătele interjecționale emise de alte animale, „omul” le va „copia” din spirit de imitație, dar mai ales din nevoia de comunicare, o dată cu apariția primelor forme de *conștiință*, de reflectare conștientă – se înțelege, rudimentară – a lumii din jur. Animalele, *celelalte*, devin „planul de referință” care era „desemnat” prin manifestările sale sonore. Acestor strigăte copiate li se adaugă alte complexe fonice, „copiind” alte manifestări sonore ale naturii înconjurătoare: curgerea râurilor, tunetul, ploaia, vântul, furtunile etc. Acestea erau formele *onomatopeice*.

Așadar, primele forme de limbaj uman au fost *structuri interjecționale și onomatopeice* și nu doar *interjecțiile* sau doar *onomatopeile*. Interjecțiile nu puteau comunica decât stări interioare ale subiectului, iar prin onomatopei puteau intra în incidența comunicării numai componente ale lumii din jur care se manifestau sonor. Aceste prime forme s-au dezvoltat ca forme de limbaj într-o perioadă îndelungată de timp și printr-o evoluție gradată, printr-un proces de perfecționare simultană a aparatului vocal și a activității cerebrale, o dată cu dezvoltarea comunității sociale.

Primul salt în devenirea limbajului îl constituie convertirea strigătelor interjecționale în *interjecții imperative*¹⁶. Din expresii instinctuale, pentru subiectul emițător, observate și „înțelese” de către cei din jur, strigătele-interjecții devin forme de limbaj când sînt emise cu intenția de a determina o anumită reacție (fuga, gruparea pentru apărare etc.) la semenii.

Apariția *onomatopeilor* trebuie să se fi produs într-un timp următor, când caracterul conștient al existenței unei relații între interjecție

¹⁶ Ideea primordialității funcției imperative apare la Révész.

și cauza ei, trece de la *ascultător* (omul primitiv privit ca ascultător), la *vorbitor*, care *imită*, transmițând mai departe ce a auzit, sau care *produce* el cel dintâi, copiind, sunete „emise” de obiectele din jur: animale, râuri curgînd, cascade, vîntul etc. sau de *semenii* săi. În sensul acesta se poate spune chiar că primele forme de limbaj au fost *interjecții onomatopeice*, adică interjecții imitînd strigăte emise de *hominide*. Poate că la început intenția a fost tot primordial-imperativă (sau mai exact, determinativă, serios sau și în glumă; poate un fel de amuzament al copiilor și tinerilor), dar e mai probabil ca prin onomatopei să se fi afirmat pentru prima dată comunicarea *indicativ-enunțiativă*.

Aceasta este preistoria limbajului uman. Intrarea în istorie se face probabil greu și lent, prin desfășurarea unui proces de durată de abstractizare și diversificare, proces care a trebuit să ducă la crearea primelor rădăcini, *verbale* sau *nominale*, concomitent cu un fenomen de dezvoltare a vocalelor în interiorul structurilor consonantice ale formelor lingvistice primitive, derivate din interjecții și onomatopei, asigurîndu-se astfel comunicarea la distanță.

Cînd a apărut limbajul vocal articulat?

Întrebarea privește devenirea însăși a omului; în afara limbajului, omul nu iese din starea de animalitate. Iar limbajul era strîns legat de dezvoltarea gîndirii, cu care se află într-un raport de condiționare și determinare reciprocă. În consecință, rezolvarea problemei este de domeniul antropologiei în primul rînd, reclamînd, însă, convergența eforturilor tuturor științelor care se interesează de istoria devenirii umane.

Concepînd existența unor strînse relații de intercondiționare între limbaj, pe de o parte, evoluția scoarței cerebrale și dezvoltarea activităților material-productive, pe de alta, ipotezele privind epoca apariției vorbirii se formulează în funcție de descoperirile antropologiei, anatomiei comparate, paleontologiei etc.

Excluzînd mileniul IV î.e.n., propus de J. v. Ginneken, care deriva limbajul sonor din cel cinetic, prin intermediul scrierii hieroglifice, apariția primelor forme de limbaj articulat este situată de diversele științe fie în epoca omului de Neanderthal (100 000-50 000 î.e.n.), fie în cea a omului de Cro-Magnon (30 000 î.e.n.). Argumentele se adună mai multe în favoarea tezei epocii omului de Cro-Magnon – Homosapiens. Interpretarea descoperirilor arheologice demonstrează că acesta cunoștea o organizare superioară a activităților. Descoperirea de schelete de adulți și copii, în peșterile din Liguria (Balzi Rossi), Italia, care erau însoțite de ornamente din scoici și os, conduce la concluzia că exista un anumit ritual al înmormîntării¹⁷ care e greu de admis că s-ar fi putut desfășura în afara existenței unor forme, fie și rudimentare, de limbaj. După aceea, fabricarea uneltelor pentru producerea altor unelte este un alt indiciu că se făcuse deja un pas decisiv în comportamentul omului primitiv, sugerînd existența unor forme de diviziune a muncii, ceea ce implică, pe de o parte, intrarea într-o treaptă superioară a activității scoarței cerebrale, pe de alta, intervenția în mod necesar a limbajului.

Paleontologia limbajului apelează sau la scris, în formele sale cele mai vechi, sau la compararea limbilor în fazele lor cele mai vechi. Plecînd de la primele zgîrieturi regulate pe pereții peșterilor și trecînd de aici la primele figuri gravate, apoi, la pictograme, se ajunge deductiv la aceeași epocă a omului de Cro-Magnon (G. Devoto vorbește de anii 25 000-20 000 î.e.n.).

A existat o limbă primitivă?

Aceasta este o problemă care stă și mai mult sub semnul ipotezelor. Teoretic, drumul spre constituirea unui prim inventar de semne a fost deschis de inserarea unor structuri vocalice în grupurile consonantice reprezentînd convertirea strigătelor interjecționale și a onomatopeilor în rădăcini. Practic, însă, nici paleolingvistica (studiul celor mai

¹⁷ Cf. G. Devoto, 1974: 25 ș. u.

vechi forme de semne lingvistice, chiar anterioare pictogramelor) și nici paleontologia în general, spre a nu mai vorbi de împingerea oricît de departe a metodei comparativ-istorice, nu dispun de date care să traseze o cît de firavă cale spre rezolvarea problemei, fie și în linii foarte generale. Evoluția cunoașterii umane a depășit doar treptat o serie de ipoteze fantaziste greu argumentabile.

Viziunea teologică rezolvă problema, în modul ei, prin teza unei limbi sacre, ebraica, pe care o așeza la originea tuturor limbilor. Plecînd de la mitologia biblică, unele scrieri din afara bisericii vorbesc de o limbă adamică. Prin secolul al XVI-lea, G. d'Anvers considera că această limbă adamică ar fi flamanda, de unde concluzia că flamanda reprezintă idiomul cel mai vechi. În alt context Leibniz vorbește despre o limbă adamică; prin acest concept, filozoful german avansează ideea că originea limbilor se situează dincolo de punctul de apariție al tuturor limbilor cunoscute. Considerînd seria ipotezelor sale, mai degrabă mitologice, N. I. Marr vorbește de o primă limbă, *iafetica*, dezvoltată, pe baza a patru cuvinte: *sal*, *ber*, *ion*, *ros*, după amalgamarea diferitelor triburi, care dispuneau deja, fiecare, prin preotul-mag, de cîte un cuvînt poli-funcțional: strigăt de adunare, marcă etnică și totemică etc.

Problema intră sub incidența unor ipoteze științifice mai ales de la începutul secolului al XIX-lea, cunoscînd repede mutații hotărîtoare. Fr. Bopp vrea să ajungă, prin sanscrită, la stadiul primar al limbajului omenesc, cel al rădăcinilor monosilabice izolate, cînd grupul sonor trebuia să fi fost semnificativ prin el însuși. Nu a atins acest stadiu, dar a descoperit metoda comparativă. Ulterior se va demonstra că sanscrita nu era nici măcar cea mai arhaică dintre limbile cunoscute. Aspirația spre descoperirea celor mai vechi forme ale limbajului uman a rămas de la Bopp încoace o permanență a lingvisticii, concretizîndu-se într-o tot mai detaliată investigare a structurii limbilor de bază (indo-europeană, semitică etc.).

Problema *limbii primitive* intră totodată în corelație cu cea a patriei primitive a primilor oameni (plasată cînd în Asia centrală, cînd în Australia) și a migrațiilor. Se dezvoltă teorii opuse: a *monogenezei* și a *poligenezei*. Italianul A. Trombetti o susține pe cea dintîi. J. Schmidt o respinge sub calificativul de *limbă fantomă* dat ipoteticeii limbi primitive

unice. H. Schuchardt (1842-1927) consideră că cele două direcții coexistă de la început. Limbile primitive cunoscute nu oferă date suficiente care să argumenteze decisiv o teorie sau alta. Existența mai multor familii de limbi, cu structuri extrem de diferite (indo-europene, ugrofinice, semitice etc.) ar sprijini ideea poligenezei. Dar, oricât de mari ar fi aceste deosebiri tipologice, ele nu au împiedicat nașterea ideii înrudirii dintre aceste familii de limbi, ceea ce ar duce la ipoteza monogenezei. În stadiul actual al cunoașterii, problema își așteaptă rezolvarea.

(2). *Funcțiile limbii*

Dezvoltându-se prin conștientizarea expresivității strigătelor interjecționale subiectiv-instinctuale, funcția *activ-imperativă*, de determinare a unei atitudini la ceilalți membri ai comunității-hoardă, este prima formă de instrumentalizare a emisiunilor sonore primare, condiționată de existența unei grupări umane și condiționând-o. Posibilitatea desfășurării funcției *imperative* era condiționată de comunitatea de trăire a unor acelorași experiențe de viață. Un complex sonor putea declanșa o atitudine de apărare, de exemplu, la membrii ceilalți ai cetei numai dacă aceștia trăiseră ei înșiși anterior, direct sau indirect, evenimentul care l-a provocat; numai astfel puteau stabili o legătură de cauzalitate între cele două fenomene: apariția evenimentului-primejdie și emiterea interjecției.

Funcției *activ-imperative* i se alătură de timpuriu o funcție *indicativ-enunțiativă*, sprijinită pe complexe sonore imitative, devenind două ipostaze ale funcției *de comunicare*. Din implicită în prima ipostază, funcția de comunicare devine explicită în cea de-a doua, stimulând autonomizarea limbii. De-acum înainte posibilitatea realizării funcției de comunicare este legată de posibilitatea stabilirii unor raporturi între semnele lingvistice și o anumită experiență de viață, fără obligația ca această experiență să fi fost trăită efectiv în comun de cei implicați în comunicare. Structura sonoră a formelor lingvistice trebuie să fi fost pentru multă vreme foarte transparentă în ce privește realitatea desemnată. În

faza de început comunicarea era posibilă tocmai datorită caracterului foarte puțin mediat al constituirii și dezvoltării „sensului”.

Amîndouă ipostazele funcției de comunicare implică, prin însăși desfășurarea lor, existența societății. Ambele implică existența unui receptor, neindividualizat, nedesprins de gruparea socială, în realizarea aspectului imperativ, presupunînd de acum un proces de individualizare în aspectul indicativ. Iar receptorul este reprezentantul condiționărilor pe care le impune limbii societatea. Din momentul în care omul emite primele grupuri sonore cu intenția de a ajunge la un receptor, căruia să-i determine un anumit comportament, el ține seama de el. Pe de altă parte, receptorul, prin aceea că acționează în sensul intențiilor vorbitorului, relevă și accentuează caracterul social al limbii. Fenomenul devine cu deosebire revelatoriu în epocile istorice ale limbilor, cînd interlocutorul devine factor activ pentru situarea enunțului lingvistic receptat sub semnul socialului neluînd în considerație manifestările individuale. În condițiile anulării transparenței constituirii și revelării sensului o dată cu accentuarea maximă a caracterului mijlocit al raportului dintre cuvînt și realitatea desemnată, desfășurarea optimă a funcției de comunicare este condiționată tocmai de această situație în social a locutorului și interlocutorului, a unui enunț lingvistic, emis și receptat.

În realizarea funcției de comunicare, și prin aceasta, raportul *limbă-societate* se desfășoară în amîndouă sensurile. Funcția de comunicare presupune existența societății și modelarea limbii după cerințele societății, fiind totodată și condiția fundamentală a constituirii diferitelor grupuri sociale, mai restrînse sau mai largi, chiar pînă la constituirea unui popor, a unei națiuni.

Funcția de comunicare, suport al înțelegerii între membrii aceleiași comunități, se impune ca instrument fundamental de coeziune, pe orizontală, asigurînd, în sincronie, buna desfășurare a relațiilor sociale și pe verticală, asigurînd, în diacronie, continuitatea între generații, în planul vieții materiale și spirituale, asigurînd, în consecință, însuși progresul cunoașterii. Manifestată mai întîi ca necesitate, funcția de comunicare determină constituirea (printr-un proces de devenire) și dezvoltarea limbajului ca facultate umană, a limbilor ca sisteme de semne, a omului

ca ființă superioară, dotată cu limbaj oral articulat și gândire, a societății umane în genere, a colectivităților umane, determinate istoric.

Prin rolul ei în dimensionarea omului, funcția de comunicare a avut și continuă să aibă importanță majoră în dezvoltarea lui biologică. Dacă, din diferite motive, această funcție nu s-ar exercita, omul, ca individ, ar putea cunoaște fenomene de involuție biologică, fenomene, observate, de altfel, la copiii răătăciți și adaptați la viața animalelor în mijlocul cărora au crescut și s-au maturizat. Exercițarea sau neexercițarea funcției de comunicare poate lăsa amprente însemnate asupra dezvoltării psihice și intelectuale a omului. În acest sens, s-a constatat că, sub aspect intelectual, orbii manifestă, în general, un grad de relativă superioritate, în raport cu surdo-mușii, care se caracterizează printr-un nivel mai scăzut al gândirii abstracte.

Prin funcția ei esențială, limba se alătură altor mijloace de comunicare: gesturi, mimică, pantomimică, flori, culori, vestimentație, simboluri matematice sau chimice, semne de circulație sau topografice, artele etc., pe care le domină prin caracterul său universal, complex, abstract și concret în același timp, natural și convențional.

Funcția de *comunicare* este funcția globală a limbii. În desfășurarea ei, de fapt, ca funcție de comunicare și cunoaștere, se întemeiază pe diferite funcții particulare, specializate, în legătură cu factorii implicați în activitatea lingvistică.

Luând în considerație, dintr-o perspectivă psihologică, cele trei componente fundamentale ale actului lingvistic: subiectul vorbitor, ascultătorul și conținutul comunicării, K. Bühler¹⁸ identifică trei funcții ale limbii: 1. *expresivă* (numită și *emotivă*); se desfășoară la polul primului protagonist: subiectul vorbitor, 2. *apelativă* (numită și *exclamativă*); constă în invitarea unui al doilea protagonist: destinatarul, ascultătorul, la desfășurarea comunicării lingvistice, 3. *reprezentativă*; reprezintă prin semne lingvistice, un anumit conținut care este transmis de la primul protagonist la al doilea.

¹⁸ Cf. Al. Graur et al., 1971: 17-18.

În prelungirea teoriei lui K. Bühler, R. Jakobson¹⁹ va identifica șase funcții. Plusul de trei rezultă din modul mai detaliat în care este conceput actul vorbirii, în desfășurarea căruia sînt implicați șase factori:

Context

Destinator _ _ _ _ _ Mesaj _ _ _ _ _ Destinatar

Contact

Cod

Fiecărui factor îi corespunde cîte o funcție:

Referențială

Emotivă

Poetică

Conativă

Fatică

Metalingvistică

Funcția *referențială* (numită și *denotativă*, *denominativă*, *cognitivă*) corespunde funcției *referentive* din interpretarea lui K. Bühler

¹⁹ În studiul „Linguistique et poétique”, din vol. *Essais de linguistique générale*, Paris, 1966, p. 213 ș.u. Studiul este publicat în traducere românească, în vol. *Probleme de stilistică*, Editura Științifică, București, 1964: 83-125.

sau funcției de *formulare și exprimare a gândirii*, din alte interpretări, își dezvoltă conținutul din raportarea limbii la *context (referent, în alți termeni, sau planul ontologic sau realitatea extralingvistică)*.

Prin această funcție limba „descrie” „interpretează” realitatea extralingvistică în interiorul raportului *limbă* \Rightarrow *gândire – plan ontologic*.

Limbajul a apărut din necesitatea oamenilor de a-și transmite reciproc informații despre realitatea din jur, reflectată în planul conștiinței. În acest proces de reflectare, superioară, perceperea însăși a realității trece, la om, prin limbă care, prin *denumire*, o scoate de sub semnul instinctualului și o pune sub cel al judecății. Limba introduce (sau relevă) ordine în lumea realului prin organizarea gândirii.

Organizînd și dirijînd reflectarea realității în planul conștiinței umane, limba se relevă ca instrument indispensabil, „suport” de neînlocuit, în afara căruia ar intra sub semnul îndoielii însăși existența gândirii. „Fără expresia sa în limbă – observă Saussure – gândirea noastră nu este decît o masă amorfă, indistinctă...; luată în ea însăși, gândirea este ca o nebuloasă în care nimic nu este delimitat în mod necesar. Nu există idei prestabilite și nimic nu este distinct înainte de apariția limbii”²⁰.

Prin limbă, [„realitatea nemijlocită a gândirii” (K. Marx)], perceperea obiectivă, directă, a lumii realului trece în reflexie subiectivă și în afara contactului direct. Prelungindu-și existența în conștiința umană, realitatea este supusă interpretărilor de profunzime, care o smulg limitelor închise ale concretului și particularului spre a o înălța în sfera abstractului și generalului. Procesele fundamentale prin care gândirea *prelucrează* realitatea își au, într-un anume sens, condiționată constituirea și desfășurarea de către limbă. Trecerea percepțiilor prin reprezentări în noțiuni se realizează prin planul expresiei limbii, de esență duală, materială și ideală în același timp; spiritul se relevă, astfel, împovărat încă de la început de materie [(Marx-Engels)]. Generalizarea și abstractizarea, desprinderea esențialului din fenomenal, sînt mediate de planul semantic al limbii, într-un raport de intercondiționare reciprocă. În acest proces, sînt condiționate de limbă înseși instrumentele

²⁰ F. de Saussure, 1967: 115 ș.u; în ediția românească, 1998: 126 (n. ed.).

gîndirii; noțiunile nu se pot constitui în afara cuvintelor; judecățile nu se pot formula în afara propozițiilor; raționamentele nu se pot desfășura în afara organizării propozițiilor, prin raporturi sintactice, în fraze. Formulînd și susținînd procesele fundamentale ale gîndirii, limba nu asigură doar reflectarea în conștiință a realității, dar și impulsionează totodată dezvoltarea gîndirii.

Prin funcția denominativă, subiectul vorbitor încadrează impresiile sale personale, subiective, în normele de interpretare socială a realității. Prin limbă, gîndirea se fixează într-o formă materială, perceptibilă. În felul acesta, gîndirea omului implică acțiunea reciprocă dintre subiectul care gîndește și conținutul de realitate și de meditații asupra realității inclus în cuvînt. Limba asigură mecanismului interior al gîndirii o formă exterioară de existență și relevare, care o face socială; esențial individuală și interioară, gîndirea devine, prin limbă, socială și exterioară.

Acest rol limba îl desfășoară încă de la origine. Apariția vorbirii articulate a fost o treaptă esențială în eliberarea omului de obiecte și pentru dezvoltarea procesului de cunoaștere. Activitatea logică de gîndire devine – prin limbă – o activitate independentă sau relativ independentă. Cîștigîndu-și acest caracter de independență, gîndirea devine o premisă esențială pentru transformarea creatoare a lumii. Prin aceasta, în interiorul raportului limbă \Leftrightarrow gîndire comunicarea nu se oprește la transmiterea de informații despre o anumită componentă a planului referențial. Funcția *cognitivă* scoate omul din limitele închise ale contactului direct cu lumea înconjurătoare. Experiențele personale se generalizează. Prin acumulări de la individ la individ, în sincronie, și de la o generație la alta în diacronie, sfera cunoașterii umane se amplifică în permanență. Cunoașterea este una din funcțiile de bază ale gîndirii, dar numai limbajul asigură posibilități infinite de dezvoltare a procesului de cunoaștere pe dimensiuni teoretic nelimitate. Omul ajunge, prin limbă, a cunoaște mereu mai în profunzime lumea micro- și macrocosmică.

Funcția *expresivă* este circumscrisă *emițătorului (destinatorului)*. Viața spirituală umană nu se confundă decît în parte cu activitatea de gîndire. Limba, expresie a întregii vieți spirituale, depășește dimensiunile sferei descrise de funcția sa de exprimare și de formulare a gîndirii în

procesul de reflectare și de interpretare a realității. Toate componentele spirituale ale vieții omului își lasă amprenta asupra modului său de a se exprima. Prin funcția *expresivă*, vorbitorul își exprimă, conștient sau inconștient, voluntar sau involuntar, atitudinea sa față de realitate, față de conținutul textului pe care îl transmite, față de societatea cu care intră în dialog. Funcția expresivă este absolută în interjecții și elemente interjecționale, fără a se limita, însă, la acestea. Se concretizează în variate fenomene lingvistice (alături de unele extralingvistice), la nivel fonetic: prelungiri de vocale, repetări de consoane, căderi de vocale sau consoane, de silabe etc., și sintactic mai cu seamă, dar și la nivel morfologic și lexical. R. Jakobson argumentează în favoarea rolului principal pe care în are în comunicare funcția expresivă (numită și emotivă), cu posibilitatea dezvoltării unui amplu registru de variație a expresiei unui enunț, fie acesta cît de redus; un actor de la teatrul Stanislavski a realizat 40 de variante intonaționale ale sintagmei *Segodnia vecerom* corespunzând la tot atâtea situații emoționale, recunoscute toate de publicul moscovit mai întâi, de majoritatea cetățenilor de origine moscovită din America, invitați să asculte înregistrările pe bandă²¹.

Funcția expresivă devine net relevantă în organizarea stilistică a limbii, în ansamblu, și a enunțurilor lingvistice.

Funcția *poetică* rezultă din centrarea atenției asupra *textului* (mesajului în termenii lui R. Jakobson) în el însuși. Fiind un produs al activității spirituale a omului, limba nu poate rămîne indiferentă la latura estetică. Funcția *poetică* orientează constituirea și organizarea mesajului lingvistic, considerat în sine, în afara raportului cu realitatea obiectivă care l-a provocat, în sensul unei estetici a limbii. Se concretizează în gruparea componentelor enunțului nu după conținutul lor informațional și nici reflectînd o anumită atitudine a emițătorului față de realitate, ci în funcție de cadențarea fluxului sonor, de armonia lui estetică. Impune, de exemplu, evitarea cacofoniilor, a repetițiilor dizarmonioase, constituirea unităților ritmic-intonaționale, asigurarea echilibrului sonor al cuvintelor și sintagmelor etc.

²¹ R. Jakobson, 1964: 88-89.

Implicită în comunicarea lingvistică, funcția poetică devine esențială în procesul de convertire a comunicării lingvistice în comunicare estetică, când limba se constituie în instrument fundamental al artei literare. Este funcția fundamentală a limbajului poetic.

Specificul funcției poetice constă în reorganizarea proceselor de bază ale actului lingvistic: *selecția* și *combinarea*, pe cele două axe: *sintagmatic* și *paradigmatic*. În comunicarea lingvistică, subiectul vorbitor procedează mai întâi la o selectare, pe baza principiului echivalenței de pe axa paradigmatică a unor termeni, pentru a-i combina apoi, pe axa sintagmatică, în baza principiului contiguității, în funcție de conținutul informațional al mesajului. Pentru un enunț ca *Elevul studiază pentru examen*, vorbitorul selectează fiecare termen din mai multe clase de termeni posibili, de exemplu, în raport de sinonimie între ei, avînd în vedere și perspectiva combinării lor într-o aceeași sintagmă: (1) *student, școlar, licean, elev, ucenic* etc., (2) *a învăța, a (se) pregăti, a cerceta, a toci* etc., (3) *teză, concurs, examen* etc. „Studentul/ elevul se pregătește pentru examen.” // „Studentul/elevul învață pentru teză”. În comunicarea estetică, principiul echivalenței este „proiectat de pe axa selecției pe cea a combinării”²²; paradigmaticul trece în sintagmatic. Poetul nu mai alege un termen dintr-o clasă de sinonime; el propune o serie de echivalențe pe care le desfășoară în plan sintagmatic. Versul eminescian *Ea din noaptea amintirii o vecie-ntreagă scoate* apropie prin metaforă *noapte* și *amintire* într-o echivalență cu rol activ în procesul de constituire a semnificației lirice, la polul creatorului, în declanșarea emoției estetice și împlinirea semnificației, la polul cititorului.

Funcția *conativă* își constituie conținutul specific din orientarea limbii spre *destinatar*, impunînd introducerea în textul lingvistic de elemente prin care destinatarul să fie implicat într-un fel sau altul în actul de comunicare.

Funcția *fatică* își are originea în centrarea limbii asupra *canalului*; prin această funcție se introduc în enunț elemente lingvistice sau se cons-

²² R. Jakobson, 1964: 95.

truesc enunțuri prin care se verifică menținerea contactului lingvistic între emițător și destinatar sau pentru întărirea acestui contact. Se concretizează în structuri interogative, în mod frecvent incidente, de tipul *Mă ascuți? Mă înțelegi? Alo!* etc.

Funcția *metalingvistică* determină dezvoltarea de enunțuri sau introducerea în text de structuri prin care se definesc termeni din *cod*. Interlocutorul cere lămuriri în legătură cu o serie de termeni întrebuițați de emițător, al căror înțeles îi este necunoscut: „*Ce înseamnă imanent?*”, „*Ce-ai vrut să spui prin «taie frunze la cîini»?*” Explicarea termenilor poate fi dată de la început de emițător; așa se întâmplă în textul științific. Prin această funcție limba se relevă ca singurul sistem semiotic care se întoarce asupra sa, se autodefinește și se autocaracterizează.

Procesul de comunicare

Funcțiile limbii se împletesc, în grade diferite, în realizarea funcției globale, de comunicare și cunoaștere în *comunicarea lingvistică*, implicând în mod necesar existența societății. Orice comunicare lingvistică presupune reciprocitate și dezvoltare în două sensuri. Forma ei esențială de manifestare este *dialogul*. *Monologul* însuși este un tip particular de dialog, dialogul subiectului vorbitor cu el însuși.

Comunicarea lingvistică reprezintă esența însăși a limbii și expresia în cel mai înalt grad a caracterului ei social. Teren de manifestare a relațiilor interumane fundamentale, comunicarea lingvistică implică, în interpretarea lui J. L. Austin²³, trei categorii de acte:

- a) un act *locutor* (sau *locuțional*), „activitatea” de înlănțuire în enunț a semnelor lingvistice, în legătură cu articularea „informațiilor” de comunicat;

²³ J. L. Austin, 1970.

- b) un act *ilocutor (ilocuțional)*, „activitatea” prin care enunțarea textului reprezintă totodată și *real-izarea* conținutului enunțat. Un enunț precum „Îți promit că mă întorc imediat” înseamnă și actul promisiunii;
- c) un act *perlocutor (perlocuțional)*, „activitatea” prin care locutorul are anumite intenții asupra interlocutorului. Printr-un enunț precum „Crezi că am procedat bine așa?”, locutorul poate nu vrea un răspuns, ci doar să-i creeze interlocutorului impresia că-i ia în considerație părerile.

Exercitarea funcțiilor limbajului înseamnă desfășurarea procesului de comunicare, între cel puțin doi membri ai unei comunități lingvistice, în baza unei anumite limbi, proprie acelei colectivități. Când comunicarea se face între vorbitori aparținând unor comunități lingvistice diferite, se recurge, prin acord, implicit sau explicit, la o limbă cunoscută în comun.

Desfășurarea procesului de comunicare înseamnă un schimb reciproc de mesaje, implicând înțelegerea lor reciprocă. Procesul, doar aparent simplu, este în realitate deosebit de complex, desfășurându-se pe multiple coordonate (anatomo-fiziologică, psihică, fizică etc.) și pe fondul unei ample rețele de relații de interdependență: limbă și gândire, limbă și societate, limbă și realitatea obiectivă, gândire și realitate, individ și limbă etc.

Spre deosebire de alte facultăți umane, *văzul*, *auzul* etc., limbajul nu dispune de organe specifice. Funcția primară a tuturor organelor interesate în procesul activ al vorbirii: plămîni, laringele, palatul bucal, cavitatea nazală, limba, dinții, buzele, este și alta. A. Martinet pune sub semnul întrebării chiar și specificitatea sediului vorbirii de pe scoarța cerebrală; din punctul său de vedere, nu ar fi deloc sigur că funcția primară și esențială a zonei Broca din circumvoluțiunea a treia frontală stînga ar

fi cea lingvistică²⁴. E de observat, totuși, că unele din aceste organe, coardele vocale și limba mai ales, s-au adaptat solicitărilor impuse de noua funcție, lărgindu-și mult gama de mișcări, elasticitatea, mobilitatea și sfera de relații cu sistemul nervos central.

Intuit încă din Antichitate, prin componentele sale cele mai evidente – rolul fundamental al sunetului, elementul material care asigură transmiterea informației și situînd în legătură reciprocă pe cei doi protagoniști, și al comunității –, procesul de comunicare a primit o interpretare și descriere detaliată abia în secolul nostru, pe măsura cunoașterii mereu mai în adîncime a activității sistemului nervos central. Primul mare pas în această direcție îl realizează neurofiziologia prin teoria reflexelor condiționate, elaborată de I. P. Pavlov; în centrul teoriei stă caracterul limbii de *semnal al semnalelor*, un al doilea grad de semnalizare, în relațiile dintre om și lumea care îl înconjoară. Cel de-al doilea mare pas, decisiv, în înțelegerea riguros-exactă a mecanismului interior al comunicării, este determinat de dezvoltarea ciberneticii. Venind în prelungirea neurofiziologiei pe care o încorporează, neuro-cibernetica²⁵

²⁴ A. Martinet, 1970: 26.

²⁵ În perioada actuală, uriașul progres tehnologic înregistrat în ultimii cincizeci de ani și dezvoltarea unor noi metode de investigare non-invazivă a scoarței cerebrale au făcut posibilă apariția unei discipline de graniță, neuro-lingvistica. Obiectul de cercetare al acestei orientări științifice interdisciplinare relativ noi este reprezentat de solidaritatea funcțională dintre limbă și creier. Neurolingvistica presupune împletirea cunoștințelor de lingvistică cu cele de biologie, medicină, psihologie și, mai recent, cercetare asistată de calculator. Istoricul disciplinei este adesea descris din perspectiva a cinci etape: 1) filosofia limbajului, etapă generală, a aspectelor premergătoare constituirii unui domeniu de cercetare; 2) apariția lingvisticii comparativ-istorice și dezvoltarea studiilor privind factorii care guvernează organizarea și funcționarea limbii ca mijloc de comunicare; 3) avîntul studiilor de psiholingvistică, mai cu seamă progresul înregistrat în studiile experimentale; 4) apariția tehnicilor computerizate de simulare a procesării limbajului natural, în special dezvoltarea cercetărilor privind funcționarea rețelelor neuronale și 5) apariția actualelor mijloace

oferă descrierea cea mai exactă și mai completă a activității nervoase superioare în procesul vorbirii²⁶. Sprijinindu-se pe datele oferite de această știință, lingvistica modernă a ajuns la o cunoaștere complexă a actului vorbirii, interesându-se mai puțin de detalii psiho-fiziologice și situându-l în sfera relațiilor dintre limbă și gândire, pe de o parte, dintre limbă și societate, pe de alta, ca și din perspectiva unor raporturi interioare limbii. Se evidențiază, în acest din urmă sens, o serie de principii ale actului lingvistic, care asigură buna desfășurare a procesului de comunicare chiar în condiții de funcționare relativ defectuoasă a aparatului fonator și/ sau auditiv sau a raportului dintre subiectul vorbitor (sau interlocutor) și limba-cod; între aceste principii rolul cel mai important îl au

imagistice de observare a activității cerebrale și de înregistrare a ceea ce se petrece în creier atunci când vorbim. În general, se consideră că neurolingvistica are trei ramuri: a) *neurolingvistica clinică*, adică studiul medico-lingvistic al patologiilor verbale, precum afazia, în vederea descoperirii de noi terapii; b) *neurolingvistica experimentală*, adică studiul, în condiții de laborator, a funcționării normale a creierului în procesul de comunicare, pentru a dezvălui secretele activității cerebrale; cele mai cunoscute tehnici de investigare non-invazivă sînt *electroencefalografia*, *magnetoencefalografia*, *tomografia cu emisie pozitronică* și *tomografia cu rezonanță magnetică* și c) neurolingvistica simulativă, sau, mai exact, dezvoltarea unor simulări computerizate ale funcționării creierului. Studiile de neurolingvistică au adus date noi și foarte importante privind stadiile de însușire a limbii materne sau a unei limbi străine, au oferit informații noi despre factorii care favorizează sau perturbă desfășurarea optimă a comunicării verbale și au impulsionează dezvoltarea de noi modele teoretice de descriere a activităților de limbaj (v. Horst M. Müller, „Neurolinguistics” în Philipp Strazny, *Encyclopedia of linguistics*, Fitzroy Dearborn, Taylor & Francis, New York, Oxon, 2005, vol. II, p. 731-734; H. A. Whitaker, „Neurolinguistics from the Middle Ages to the Pre-Modern Era” în Keith Brown et al. (editori), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd edition, Elsevier, 2006, vol. 8, p. 597-605) (n. ed.).

²⁶ Vezi Al. Graur et al., 1971: 166-168.

*redundanța*²⁷ în limbile cărora le este caracteristică și *specificitatea* structurală a limbilor.

*
* *

Componentele procesului de comunicare lingvistică sînt eterogene atît ca natură, cît și sub aspectul rolului pe care îl au: cei doi protagoniști: *emițătorul* (locutorul, subiectul vorbitor) și *receptorul* (destinatarul interlocutorului, ascultătorul), cu roluri deosebite, în alternanță, cu poziții simetrice față de mesaj; *limba*, care trebuie să fie aceeași pentru amîndoi protagoniștii, *canalul* de transmitere, cauză frecventă a alterării mesajului; el este aerul și telefonul în comunicarea orală directă, banda de magnetofon, în comunicarea înregistrată, foaia de hîrtie, în comunicarea transferată în mesaj scris; *mesajul* lingvistic, care se constituie în procesul de comunicare (sau care este un dat anterior și care este reprodus) și care devine ca atare – adică *mesaj*, altfel rămînînd un simplu enunț lingvistic – numai în măsura în care, plecînd de la un emițător, ajunge la un receptor.

În desfășurarea procesului de comunicare, se conjugă în permanență elemente lingvistice cu elemente nelingvistice, care țin de condițiile particulare în care se realizează actul vorbirii ca și de multiplele posibilități de exteriorizare și de comunicare de care omul dispune.

În procesul de comunicare, limba, implicită, se explicitează. Se dezvăluie ca activitate între coordonatele raportului *limbă-vorbire*.

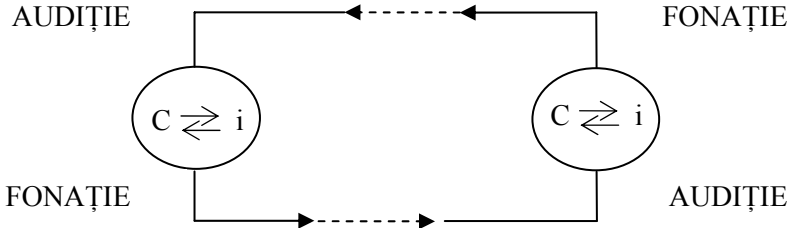
²⁷ Pe scurt, *redundanță* înseamnă exprimarea repetată și, într-un anume sens, de prisos, în interiorul unei sintagme a aceluiași conținut informațional; ideea de plural, de exemplu, este marcată, într-o sintagmă precum *casele frumoase*, de trei ori (la substantiv prin desinența *-e* și articolul hotărît *-le* și la adjectivul calificativ, prin desinența *-e*). Sintagma corespunzătoare din limba maghiară, în schimb, limbă lipsită, în general, de fenomenul *redundanței*, a *szép házak*, ideea de plural este exprimată o singură dată, la substantiv, prin sufixul *-ak*, opus lui \emptyset din forma de singular: *ház*.

Semnul lingvistic își relevă acum caracterul *bilateral* precum și *linearitatea* semnificantului. Regulile de constituire a semnelor lingvistice și de corelare a lor în variate raporturi din *virtuale* devin *reale* în procesul de constituire a enunțului lingvistic.

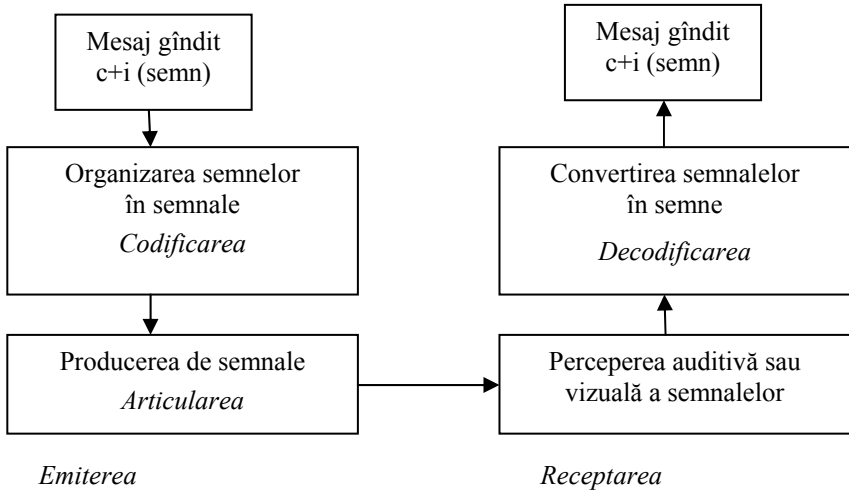
*
* *

Fazele lingvistice esențiale ale procesului de comunicare sînt două: *Emiterea (Fonația)* și *Receptarea (Audiția)*. Sînt corelate, făcîndu-se astfel posibilă comunicarea, prin *Transmisie*, în sine de natură extralingvistică, dar provocată lingvistic, condiție indispensabilă desfășurării actului vorbirii.

Reprezentarea grafică cea mai sintetică a procesului de comunicare o realizează mai întîi F. de Saussure:

Schema sugerează caracterul de reciprocitate al procesului de comunicare, precum și caracterul psihic și bilateral al semnului lingvistic, lăsînd implicite operațiile interioare care au loc în realizarea deplină a înțelegerii unui mesaj. Aceste operații vor fi explicitate prin variate scheme dezvoltate ulterior:

Emiterea mesajului

Rolul activ determinant în desfășurarea procesului de comunicare îl are *subiectul vorbitor*, persoana I sub aspect lingvistic, *emițătorul*. În urma unor stimuli veniți din lumea exterioară (sau din lumea sa interioară) și ca urmare a aspirației spre stabilirea de contacte intelectuale cu mediul social (sau din nevoia de a reacționa în comun la mediu), el concepe mesajul și declanșează actul vorbirii. În această situație, vorbitorul se află orientat spre *planul de referință*, lumea exterioară sau lumea sa interioară, *spre limbă*, sistem semiotic specific unei anumite comunități lingvistice, și *spre destinatar* în sfera căruia se concentrează acea comunitate. Dezvoltând un proces *onomasiologic*²⁸, el realizează conceptualizarea componentelor planului de referință, reflectat în conștiința sa, printr-o dublă reducere, prin selecție; *din sfera planului referențial* el se oprește la un număr redus de elemente destinate a deveni persoana a III-a, expresie lingvistică a nivelului ontologic (mediat de

²⁸ Cf. B. Pottier, 1974: 34.

gîndire) al mesajului lingvistic, *din inventarul limbii* selectează termenii care *conceptualizează* (situînd concretul în abstract, particularul în general) componentele realității de referință.

Procesul de conceptualizare (care înseamnă crearea sau numai recrearea unităților lingvistice, componente ale inventarului limbii-sistem) implică gîndirea termenilor ca semne lingvistice bilaterale, de natură psihică: conceptul este asociat unei imagini acustice (c+i), în afara căreia el nu poate exista.

În acest prim moment din *emiterea mesajului*, limba își dezvoltă dubla ei natură: de sistem semiotic și de fenomen social, pe fondul relațiilor cu gîndirea și cu societatea. Caracterul individual al percepției (sau meditării) de către vorbitor a realității, precum și caracterul individual al intențiilor sale de comunicare se dizolvă în caracterul social al conceptelor, împletire absolută a limbii și gîndirii.

Din momentul selectării semnelor lingvistice, începe procesul de *codificare* a enunțului; rolul activ îl are imaginea acustică, care face legătura între latura ideală a limbii (concept+imagine acustică) și latura ei materială (fiind corespondentul, „modelul” abstract, esențializat, invariant al unui complex sonor, concret, una din multiplele variante posibile).

Emiterea mesajului s-ar putea limita și numai la materializarea semnelor selectate de pe axa paradigmatică și înșiruite apoi unul după altul, pe scara timpului doar: *studentul, a studia, examen*. „Se comunică” astfel în situații de excepție, cînd limba procesului de comunicare este cunoscută doar aproximativ sau, mai exact, i se cunoaște doar o parte din inventarul lexical. Constituirea unor enunțuri corecte, însă, care să formuleze clar judecăți despre realitate pe baza unor raporturi logice, depinde de *competența* și, mai ales, de performanța subiectului vorbitor. Este hotărîtoare, cu alte cuvinte, capacitatea emițătorului de a desfășura actul lingvistic pe amîndouă axele sale: *paradigmatică* și *sintagmatică*.

Selectarea termenilor din plan paradigmatic se face nu numai din perspectiva conceptualizării izolate a componentelor planului referențial, ci și din aceea a *combinării* lor. Se selectează, în consecință, *rădăcini* care conțin virtual diferite sensuri lexicale *denotative*, *morfeme*, conținînd virtual diferite sensuri gramaticale, și alte instrumente morfologice

sau sintactice, prin care, pe baza cunoașterii regulilor specifice limbii date, să se poată construi raporturile care dirijează combinarea semnelor lingvistice pe axa sintagmatică. Așadar, pe lângă *student*, *a studia*, *examen*, se mai selectează desinența (\emptyset , pentru singular), articolul (hotărât enclitic *-l*, de exemplu), auxiliarul *a* (pentru perfectul compus), sufixele *-a* și *-t* (pentru tema perfectului și, respectiv, a participiului), prepoziția *pentru* (pentru exprimarea raportului sintactic de finalitate), obținându-se enunțul *Studentul a studiat pentru examen*. În acest moment, enunțul este constituit, *codificat*. E încă închis, însă, în sfera ideală, a subiectului, la nivelul conștiinței sale. Emiterea se încheie numai o dată cu ultima fază a codificării, corespunzând unei operații anatomo-fiziologice: articularea componentelor fonetice ale enunțului, când semnele lingvistice se reduc la semnale. Imaginea acustică, ideală, se realizează material într-un complex sonor. Depozitat de latura lui psihică, pe care o poartă cu sine dar nu o conține, semnul lingvistic, devenit semnal, este unilateral. Din socială și ideală, limba devine vorbire individuală – realizarea concret-sonoră a semnelor lingvistice, devenite semnale, depinde de particularitățile articulatorii ale fiecărui vorbitor – și materială. Limba se obiectivează, obiectivând gândirea.

Transmiterea mesajului

Fără ieșirea enunțului lingvistic din sfera ideală a locutorului, fără materializarea lui, comunicarea ar fi imposibilă. În această fază, fizică, mesajul lingvistic ia forma (mai exact, este în mod substanțial) unui flux sonor, realitate material fizică, măsurabilă și alterabilă (sub acțiunea unor agenți tot fizici), la o privire superficială cu nimic deosebit de alte fluxuri sonore, „emise” în permanență de realitatea înconjurătoare. La o considerare mai aprofundată, asemănarea se dovedește numai aparentă. Deosebiri între o structură sonoră naturală în mod absolut, care are o cauză, nu și un scop, sau care, în orice caz, este produsă mecanic, și fluxul sonor vocal, articulat, provocat și îndreptat spre un anumit scop, sînt de esență. Fiind o creație conștient dirijată, fluxul vocii umane are o organizare materială bine determinată, corespunzător laturii ideale, imaginii

acustice. Regularitățile sau neregularitățile, contrastele sonore, modelarea generală a fluxului se deosebesc esențial de înlănțuiri sonore din natură (ca și de altele provocate de om în mod mecanic) chiar și sub aspect fizic: „culoarea” sonoră a vocii umane nu se confundă cu nici o altă manifestare sonoră. Sînt posibile doar similitudini, în cazuri de excepție, acestea simțite ca excepții: o voce umană poate fi „metalică” sau „ruginită”; un grup sonor din natură (cîntecul fierăstrăului, șuieratul vîntului etc.) poate aminti de vocea umană, dar se păstrează în fiecare din situații conștiința deosebirilor. Realizarea artificială, mecanică, a sunetelor vocale umane a devenit în ultima vreme o preocupare a electronicii aplicate la știința limbii sau în alte domenii ale vieții spirituale umane (muzică).

Transmiterea mesajului nu se limitează la materializarea sonoră și, în felul acesta, la vehicularea unui enunț lingvistic, conceput în sfera ideală a locutorului. Prin transmitere conținutul informațional al mesajului se poate îmbogăți depășind sfera de înțelesuri a enunțului. O serie de elemente lingvistice și suprasegmentale proprii vorbirii: intonație, accent, prelungiri de vocale, insistență în pronunțarea consoanelor, pauze etc. în asociere cu altele nelingvistice: gestică, mimică și cu circumstanțe ale desfășurării comunicării: loc, timp, mediu socio-cultural, starea fizică și psihică a protagoniștilor etc. adaugă informații noi, prin care semnificația globală a mesajului se poate amplifica, se poate clarifica sau poate intra în contradicție cu semnificația enunțului lingvistic considerat în sine: un gest, o anumită expresie a feței pot acoperi goluri din structura lingvistică a enunțului sau pot pune conținutul acestuia sub semnul îndoielii sau al ironiei, al desconsiderării, al neadevărului etc.

Receptarea mesajului

Un enunț lingvistic devine mesaj, adică act de comunicare, numai dacă a fost receptat. Receptarea mesajului înseamnă primirea și decodificarea lui.

Fluxul sonor emis de locutor este un *semnal* care reprezintă pentru ascultător (destinatar, persoana a II-a a procesului de comunicare sau receptor ocazional) un stimul venit din lumea exterioară, pe care el îl percepe prin organele auzului și-l reflectă în planul conștiinței. El îi sesizează organizarea fonetică material-concretă pe care o interpretează prin restabilirea corespondenței între planul sonor (semnificantul extern) și imaginea lui acustică din conștiință (semnificantul intern), situând particularul în general, fenomenalul în esențial, variantele sub semnul invariabilelor. Mergînd în sens invers, în raport cu emițătorul, receptorul începe operația de decodificare prin această primă treaptă, în care semnalele sonore (sau grafice) sînt transformate în semne. Imaginii acustice, în sfera căreia a situat complexul sonor perceput, locutorul, printr-un proces *semasiologic*²⁹, îi corelează de îndată, prin competența lui lingvistică, condiționată de memorie și de inteligență, conceptul corespunzător. Urmează apoi orientarea semnului, considerat în structura enunțului lingvistic, către planul de referință. Se relevă astfel caracterul limbii de semnal al semnalelor, de sistem de semnalizare de gradul al II-lea.

Fiind procesul de comunicare un dialog, receptorul mesajului ia comunicarea pe seama sa; devine element activ, emite un alt mesaj, care va străbate aceleași etape, prin desfășurarea acelorași operații, transformînd emițătorul inițial în destinatar și receptor.

Circumstanțe și condiții ale desfășurării și realizării procesului de comunicare

Lăsînd la o parte discuțiile posibile (și manifestate destul de frecvent în filosofia contemporană sau convertite în literatură) despre posibilitatea sau imposibilitatea comunicării, determinată de opoziția dintre caracterul individual-concret al oricărui mesaj și caracterul general abstract al limbii în care este formulat, de oscilația între unicitatea și multiplicitatea de semnificații posibile ale termenului care poartă cu sine

²⁹ B. Pottier, 1974: 35.

experiența de viață a celui care îl folosește și a celui care îl receptează, buna desfășurare, eficiență a procesului de comunicare, realizarea scopurilor sale: stabilirea de contacte între oameni, comunicarea de idei, cunoașterea, sînt condiționate de o serie de factori, obiectivi sau subiectivi.

1. Limba

E o condiție fundamentală a comunicării întrebuințarea unui același sistem lingvistic; numai astfel se pot realiza cele două operații fundamentale: *codificarea și decodificarea* mesajului.

Comunitatea de limbă nu se confundă cu identitatea gradului de cunoaștere a sistemului semiotic, a ansamblului de semne care alcătuiesc limba, a relațiilor dintre semne și a regulilor de transformare a relațiilor virtuale în relații reale. Cu alte cuvinte, între emițător și receptor pot exista diferențe însemnate în ceea ce privește *competența și performanța* lor lingvistică.

Diferențele, dacă nu sînt avute în vedere de la început de locutor, pot fi neutralizate prin intervenția interlocutorului care, servindu-se de funcția metalingvistică a limbii, cere lămuriri suplimentare despre diverse componente ale enunțului lingvistic pe care nu reușește să le decodifice, nu reușește, de exemplu, să reconstruiască corelația *imagine acustică-concept*, dezvoltată de emițător.

Cînd se discută procesul de comunicare se are în vedere, în general, cazul în care emițătorul și receptorul se află în poziție simetrică, cu roluri alternative, angajați direct și „programatic” în actul lingvistic: locutorul își îndreaptă mesajul către un interlocutor (unic sau colectiv, prezent în chiar momentul vorbirii sau intrînd în „circuit” într-un moment ulterior), iar interlocutorul este pregătit, așteaptă să recepteze mesajul. Nu sînt puține cazurile, însă, în care sau se lansează mesaje care urmează să-și afle un receptor (e cazul, de exemplu, al chemării în ajutor, eventual într-o limbă diferită sau de cea maternă sau de cea a mediului lingvistic în care individul vorbitor se poate afla la un moment dat), sau se receptează mesaje, fără ca receptorul să fie un destinatar anterior pre-

văzut. Fluxul sonor, în oricare din situații, este un stimul venit din exterior, care este reflectat de conștiința receptorului. În funcție de gradul de identificare și cunoaștere a limbii în care mesajul a fost conceput, el poate fi decodificat sau poate rămâne necunoscut. Un mesaj într-o limbă total necunoscută și diferită fundamental ca structură în planul expresiei (chineză, de exemplu, pentru un vorbitor de limbă romanică) rămâne o simplă percepere sonoră, auditivă, care nu ajunge să-și contureze, în planul conștiinței, o imagine acustică. Un mesaj într-o limbă necunoscută, dar cu o structură a expresiei similară (cum este limba italiană pentru un vorbitor de limbă română), permite convertirea percepției auditive într-o imagine acustică, fără a se ajunge, însă, la corelarea imaginii acustice cu un concept. Numai cunoașterea limbii în care a fost elaborat și emis enunțul lingvistic permite, după constituirea imaginii acustice, transformarea semnalului în semn lingvistic, o dată cu corelarea imaginii acustice cu un concept.

2. Protagoniștii

Elaborarea mesajului nu rămâne independentă de tipul de relații sociale în care se află prinși cei doi protagoniști; o serie de structuri lingvistice vor fi determinate în mod obligatoriu de natura acestor relații (pronume, forme verbale etc.). Funcțiile expresivă și conativă ale limbii dirijează într-o măsură însemnată organizarea mesajului sub acest aspect. Vorbitorul își gândește și structurează enunțul lingvistic în funcție de destinatar, de condiția lui socio-lingvistică; același vorbitor comunică într-o anumită manieră într-un mediu lingvistic academic și într-un alt chip într-un mediu familiar, în unul urban sau în unul rural, într-un cerc de prieteni sau într-un grup de necunoscuți ș.a.m.d. Cu alte cuvinte, structura de adâncime a mesajului este determinată de planul de referință al realității obiective, dar structura lui de suprafață și mai ales dimensiunea lui stilistică este determinată de emițător, pe de o parte, de luarea în considerație a destinatarului, pe de alta. Acesta din urmă, pe lângă condiționările pe care le introduce în procesul de comunicare prin sfera

socială în care se află înscris, mai dirijează organizarea enunțului și din punctul de vedere al sensului în care emițătorul tinde să-l influențeze.

Nivelul cultural, sau mai exact specificul orizontului cultural al protagoniștilor, ca și elemente ținînd de temperament și inteligență sînt, de asemenea, condiții care modelează mesajul, pe de o parte, și care, pe de alta, îl fac descifrabil, integral sau parțial, sau îl fac indescifrabil.

Prin decodificare, în mod ideal, receptorul unui mesaj ar trebui să „perceapă” și să înțeleagă în întregime, prin intermediul gîndirii, componente ale planului referențial care a provocat mesajul, care se află în structura de adîncime a mesajului.

Este de la sine înțeles că diferența de cultură sau chiar numai de experiență de viață individualizează reprezentarea „obiectului” din planul de referință spre care trimit semnele lingvistice alcătuitoare ale mesajului. Diferențele sînt anulate total numai cînd protagoniștii se află în prezența aceluiași plan de referință, concretizat în persoana a III-a, ca într-un enunț precum: „Acesta este pinul lui Pirandello”. Diferențele cresc, puțin conduce chiar la nerealizarea comunicării, cînd *obiectul* – persoana a III-a a comunicării – îl constituie un element abstract.

Dificultățile realizării depline a comunicării, rezultînd din neconcordanța între codificare și decodificare, derivă, pe fondul unei diversități de experiență de viață și de cultură, din chiar structura faptului de limbă, în raportul – adesea de contradicție – dintre *conotația* și *denotația* semnului lingvistic, a enunțului. *Denotația* este un instrument al funcției denotative a limbii, prin care se dezvoltă și dezvoltă relația dintre un semn lingvistic și referențialul său; denotația implică o relație de *denumire*. *Conotația* unui semn lingvistic implică, pe lîngă determinările contextuale, în constituirea semnificației, alte determinări izvorînd din experiența de viață a locutorului, din starea lui emoțională în momentul elaborării și comunicării mesajului. Opoziția dintre denotație și conotație, sînd în strînsă legătură cu relația dintre individual și social (denotația descrie sensul unui termen ca obiect al consensului unei comunități lingvistice; conotația reprezintă ceea ce semnificația are particular la un individ vorbitor sau la un grup de indivizi din interiorul unei comunități lingvistice), se neutralizează tocmai prin caracterul specific al funcțio-

nării limbii: cufundarea particularului în general, a fenomenalului în esențial, a concretului-material în abstract-ideal. În planul conștiinței se produce o triere a trăsăturilor, lăsându-se la o parte cele necaracteristice tocmai din punctul de vedere al raportului dintre social și individual. [„Limba – spune K. Marx – este conștiința reală, practică, existentă și pentru alți oameni și numai astfel existentă și pentru mine însumi”].

3. *Circumstanțe*

Circumstanțele (de loc, timp, mediu, de canal – scris sau oral etc.) în care se desfășoară procesul de comunicare pot avea un rol decisiv în codificarea și mai ales în decodificarea mesajului.

Orice enunț lingvistic trebuie interpretat în contextul, lingvistic și extralingvistic, în care el a fost emis. Contextul completează goluri rămase în structura enunțului considerat izolat. Secvența „A șters-o.”, de exemplu, își dezvăluie unul din mai multele înțelesuri posibile, virtuale, numai în funcție de contextul în care este inserată de locutor: sau în relație cu întrebarea „Unde-i Mircea ?”, sau în relație cu o alta: „A șters Mircea tabla ?”, sau în legătură cu o anumită intonație sau mimică, cu o anumită grafie etc. sau cu elemente legate de locul și timpul desfășurării procesului de comunicare și în legătură cu care emițătorul găsește superfluu să mai dea indicații. Nereceptarea unuia din aceste elemente contextuale duce la denaturarea sensurilor și, în consecință, la deformarea informației primite de receptor, putându-se ajunge pînă la ne-realizarea comunicării.

Mesajul mai este adesea denaturat de condițiile transiterii sale; în transmiterea pe cale scrisă, grafia poate fi în parte ilizibilă, hîrtia poate fi distrusă în anumite puncte; în transmiterea orală, particularități sau deficiențe de pronunțare ale locutorului, sau de audiere ale interlocutorului, distanța dintre protagoniști, intervenția unor zgomote mai puternice pot provoca alterarea enunțului. În toate aceste cazuri, receptorul poate *reconstitui* din părți întregul, între altele, pe baza principiului *redundanței* în limbă, dacă el are o cunoaștere perfectă a limbii și a

specificului funcționării ei. În sine un plural, numeralul *doi* conduce la refacerea secvenței *doi moși*, receptată ca *doi moș*; pluralele *ei* și *au fost* orientează reconstituirea enunțului *Ei au fost împrăștiați*, dintr-o variantă alterată *Ei au fost împrăștiaș* sau *Ei au fost împrăștia... etc.*

Pe fondul caracterului specific al unei limbi, principiul redundanței, în strânsă legătură cu principiul gradului de probabilitate de apariție a unui semn lingvistic într-un enunț finit și, în consecință, cu gradul de previzibilitate a apariției lui, permite receptorului să umple goluri ale enunțului după receptarea lui sau chiar în momentul emiterii, venind eventual în ajutorul emițătorului.

(3). *Ipostazele limbii*

În structura eterogenă a limbajului uman, F. de Saussure distingea cele două componente fundamentale: *limbă* și *vorbire*; ceea ce a fost, însă, pentru lingvistul genevez, la început, o distincție necesară pentru delimitarea sferei de investigații proprie teoriei generale a limbii, a devenit mai târziu o problemă majoră a lingvisticii, interesând însăși esența și mecanismul de funcționare a limbajului.

Conceptele de *limbă* și *vorbire* reflectă în concepția lui Saussure și a lingvisticii postsaussuriene două modalități de existență și manifestare a limbajului uman în general și, mai ales, a limbajului specific unei comunități socio-lingvistice. Între ele raportul e dialectic, un raport între două componente ale unei unități, care se implică în mod reciproc, fără a se confunda, care se opun fără a se elimina, care se neagă discret și creator. E un raport care se înscrie și se desfășoară între coordonatele altor raporturi: social-individual, esențial-fenomenal, ideal-material, pasiv-activ, sincronie-diacronie și pe fondul complexului de relații *limbaj-gîndire-societate*.

Facultate umană complexă și totodată instituție socială de caracter particular, limbajul articulat înseamnă:

1. desfășurarea unor asociații psihice:
 - între un obiect din realitate și un concept,

- între un concept și o imagine acustică,
 - între o imagine acustică și o imagine auditivă;
2. desfășurarea unor procese anatomo-fiziologice:
- realizarea unor complexe sonore, purtătoare de sens,
 - perceperea unor complexe sonore, purtătoare de sens.

De aici se înțelege că o facultate umană, *limbajul*, în abstracto, nu există sau nu interesează lingvistica. Limbajul există (și interesează) ca produs social, funcționând social, ca instrument de comunicare în interiorul unei anumite comunități socio-lingvistice, care îi condiționează specificul. *Limba* și *vorbirea* sînt tocmai două ipostaze, două moduri de a fi, fundamentale, care fac din *limbaj* o realitate și nu doar o însușire, fie și definitorie, a omului; din această din urmă perspectivă interesează psihologia, nu lingvistica.

Raportul dintre *limbă* și *vorbire* l-a conturat însăși istoria devenirii limbajului uman. *Vorbirea* a apropiat (și apropie) oamenii între ei în tentativa (derivînd din necesitate) de informare asupra unor evenimente din realitate, fapte de experiență etc. *Limba* a făcut (și face) posibilă comunicarea, înțelegerea, apropierea între oameni și stabilitatea relațiilor.

Limba este ipostaza socială a *limbajului*, instrument și produs al facultății umane lingvistice moștenite, al gândirii și al unei anumite societăți, cu date istorice, etno-psihe și de civilizație specifice, care o diferențiază de alte societăți uman-istorice. Din această perspectivă, limba se relevă ca unul din axele centrale ale unității naționale și de diferențiere între comunități-națiuni.

Dezvoltîndu-se în sfera general-umanului, *limba* este produsul social-istoric al unei comunități lingvistice interioară membrilor colectivității, dar independentă de voința individuală a fiecăruia în parte, *obiectivă* și *obiectivîndu-se* în procesul de comunicare individuală, prin care conștiința *revoluționară* a vorbitorului se confundă cu conștiința lui socială.

Limba are existență și esență *socială*, fiind, de aceea, marcat *convențională*; este *pasivă* și *referențială* (în sensul de plan de referință). Ea este socială în două sensuri:

- a. e un ansamblu de semne, polivalente, cu semnificații virtuale, constituite istoricește, în procesul de dezvoltare materială și spirituală a unei colectivități umane;
- b. e aceeași pentru toți membrii unei aceleiași comunități socio-lingvistice, pe care-i servește în mod egal în realizarea comunicării. E un ansamblu de semne și de relații, virtuale, între semne, trecute din sfera naturalului în cea a convenționalului și impunându-se ca atare individului vorbitor, care *primește* limba și o *învață*. Limba este aceeași pentru toți membrii unei comunități lingvistice, dar nu toți o „posedă” în egală măsură: „Limba nu este completă în niciunul [individ], ea nu există perfect decît în masă”³⁰. Ca tezaur pasiv, „inventar” complet de semne și de relații între semne, limba există numai la nivelul întregii comunități, ca esență psiho-intelectuală: „Limba există în colectivitate sub forma unei sume de amprente în fiecare creier, aproape ca un dicționar ale cărui exemplare au fost toate împărțite între indivizi”³¹.

Gradul de cunoaștere, de „posedare” a limbii de către indivizii vorbitori stă în legătură direct proporțională cu nivelul lor de cultură; aceasta, mai ales în ceea ce privește ansamblul de semne; chiar dacă nu rămîn cu totul indiferente la orizontul cultural și la nivelul de instrucție al subiectului vorbitor, relațiile dintre semne, fiind virtuale și constituind o componentă de adîncime a limbii și esențial definitorie, sînt într-o măsură mult mai mare cunoscute de către membrii unei comunități lingvistice.

Acesta e modul de existență socială și de relevare a esenței sociale a limbilor naționale; ele există în și prin comunitatea respectivă și prin membrii ei considerați individual, dar sînt exterioare vorbitorului, voinței și inteligenței sale. Cu o existență și cu o istorie anterioară vorbitorului și oricărui act lingvistic pe care acesta îl desfășoară, *limba* își dezvăluie esența socială, ca dimensiune activ-referențială în procesul comunicării. Prin caracterul ei ideal-psihic – ansamblu de seme care asociază unui

³⁰ F. de Saussure, 1967: 30; în ediția românească, 1998: 39 (n. ed.).

³¹ F. de Saussure, 1967: 38; în ediția românească, 1998: 44 (n. ed.).

concept o imagine acustică, asociație motivată istoric și convenționalizată – *limba* „reglează” comunicarea prin situarea fenomenalului sub semnul esențialului; emiteră și receptarea mesajului se socializează în spațiul corelației dintre *imaginea auditivă* – abstractizare și esențializare a realității fluxului sonor (emis și percept) și *concept* – abstractizare și esențializare, prin gândire, a unor componente ale realității, obiect al informației.

Vorbirea este ipostaza individuală a limbajului, componentă fundamentală reprezentând actul lingvistic concret și desfășurându-se în sincronie. Rolul individului vorbitor este esențial; el este elementul activ care transformă virtualitățile de la nivelul *limbii* în realități. Când actul lingvistic se desfășoară în scris, componentele din planul limbii devin chiar „tangibile”. Ceea ce există implicit, la modul psihic-ideal, devine explicit, prin latura materială, care nu e unica, dar e dimensiunea relevantă, definitorie pentru *vorbire*.

În funcționarea limbajului, *limba implică* o asociație bilaterală de natură psihică, între un concept și o imagine acustică. *Vorbirea* este mai complexă, implicând, pe lângă o serie de asociații psihice, o altă serie de procese anatomo-fiziologice. Fiind un act individual, derivând din intențiile subiectului care întrebuițează *limba*, *vorbirea* implică, în primul rând, stabilirea unor asociații între obiecte din realitate și concepte corespunzătoare. Desfășurându-se între niște coordonate pe care *limba* – subiacentă – i le impune, *vorbirea se realizează* prin complexe sonore sau grafice, emise și receptate, purtătoare ale unor sensuri voite și constituite în mod individual, receptate și înțelese în mod individual. Mai ales din punctul de vedere al receptării (situația este valabilă, însă, și la emiteră), raportul dintre *limbă* (domeniu al pasivității) și *vorbire* (domeniu al activității) implică o dinamică a reducerii percepțiilor auditive la imagini acustice și a reprezentărilor și ideilor particulare, individuale, despre obiecte din realitate, la concepte.

Componente într-o permanentă relație de interdependență, în diacronie – practica *vorbirii* este condiția fundamentală pentru constituirea și dezvoltarea asociației dintre concept și imagine acustică – și în sincronie – *limba*, prin unicitatea aceluiași asociații face *vorbirea* inteligibilă și

eficientă –, *limba* și *vorbirea* se apropie pînă la a face imposibilă distingerea lor în desfășurarea unei asociații psihice care suprapune latura materială și cea ideală a limbajului: asociația dintre imaginea acustică, cu esență pasivă în conștiința socială a membrilor unei comunități, și percepția auditivă (sau vizuală) a unui flux sonor (sau grafic). Prin acest proces mai ales, *vorbirea* este individuală și socială în același timp.

Dacă în ceea ce privește ansamblul semnelor lingvistice, „inventarul” lor, *limba* și *vorbirea* se află în raporturi de cuprindere, de includere: *vorbirea* se înscrie în sfera mai amplă a limbii, în privința relațiilor dintre semne și a realizării semnificațiilor finite, cele două ipostaze ale limbajului uman se situează în raporturi de conversiune: în sfera *limbii*, relațiile dintre semnele lingvistice sînt *virtuale* și tot *virtuale* sînt și semnificațiile; în sfera *vorbirii*, relațiile dintre semne devin *reale*: semnele lingvistice se asociază în combinații mai mult sau mai puțin complexe; prin aceste combinații se dezvoltă semnificația fiecărui semn în parte și a enunțului în ansamblul său. În acest proces, *limba* se reveală ca domeniu al memoriei, iar *vorbirea*, domeniu al creativității. În *vorbire*, prin transformarea relațiilor virtuale în relații reale, și, o dată cu aceasta, în constituirea semnificațiilor, creativitatea individului vorbitor intervine în mod decisiv. Este aceasta și zona în care *vorbirea* poate împinge înainte dezvoltarea *limbii*, fie prin depășirea unor limite pe care *limba* – prin semnificațiile virtuale ale semnelor – le impune, fie prin regularizarea unor relații nu îndeajuns de clar organizate în sfera virtualului.

*
* *
*

Lingvistica postsaussuriană a transformat opoziția *limbă-vorbire* într-un cadru teoretic luat ca bază pentru interpretarea altor probleme de funcționare a limbajului, trecînd totodată la o serie de reformulări ale acestei unități bipolare, atît sub aspect terminologic – cel mai frecvent –, cît și sub cel al interpretării conceptelor.

Trubetzkoy și, în general, școala lingvistică de la Praga, în ansamblu, inserează în opoziția *limbă-vorbire* studiul sunetelor: *fonetica*

studiază sunetele vorbirii, din punctul de vedere al caracteristicilor lor articulatorii și fizice, în timp ce *fonologia* descrie „sunetele” limbii, din punctul de vedere al funcționalității lor, studiază, adică, *fonemele*. Înscriindu-se pe aceeași linie și, în același timp, în sfera raportului dintre general și particular, Emanuel Vasiliu asimilează opoziției *limbă-vorbire* opoziția *invariantă-variantă*; limba este un ansamblu sistematic de variante, a căror trăsătură definitorie este pertinența, în timp ce *vorbirea* ar fi o sumă infinită de variante.

R. Jakobson și A. Martinet propun o altă dihotomie: *cod-mesaj*, concomitent cu o situație a discuției în cadrul relativ limitat al procesului de comunicare. Din această limitare a investigării fenomenului lingvistic derivă și incapacitatea termenilor și a conceptelor propuse de a pătrunde în adâncimea esenței și a funcționării limbajului uman. Termenul *cod* își închide semnificația în ideea respectării, în sincronia procesului de comunicare, a unei convenții privind asociația, specifică limbii-fenomen social, dintre imaginea acustică și concept, asociație care trebuie să funcționeze perfect atât la polul emițătorului, cât și la cel al receptorului. În același timp, termenul *opus*, *mesaj*, este prea concret legat de caracterul informațional al semnului lingvistic spre a permite ridicarea la un nivel de abstractizare superior, numaidecât necesar înțelegerii limbajului uman în toată complexitatea sa.

Dezvoltând opoziția *paradigmatic-sintagmatic*, mai mult subînțeleasă în concepția lui Saussure (vorbirea se dezvoltă în plan *sintagmatic*, având aici caracter combinatoriu, în timp ce limba, care dispune cel mult de o serie de combinații fixe, echivalând, în ultimă instanță, tot cu niște semne lingvistice, doar mai complexe, se situează în plan *paradigmatic*), între coordonatele sistemului său lingvistic-filozofic, al cărui ax organizator este *tempul*, G. Guillaume concretizează raportul *limbă-vorbire* într-o opoziție *lexic-sintaxă*, care se desfășoară tocmai pe scara timpului. În sfera *limbii* se situează unitățile lexicale, în sfera *vorbirii*, structuri sintactice. În sistemul limbii, unitățile lexicale ocupă anumite *poziții*; în procesul de comunicare, vorbitorul le situează, în organizarea frazei, într-o serie de *opoziții*. Raportul dintre limbă și vorbire e un raport temporal, în interiorul căruia unitățile potențiale de la nivelul limbii

devin unități reale, „de efect”, la nivelul vorbirii; așadar, dacă *limba* aparține trecutului, *vorbirea* aparține prezentului.

Prin introducerea conceptelor de *competență* și *performanță*, generativismul american, promovat de N. Chomsky, reformulează, în unele privințe în mod esențial, teoria saussuriană, mai ales în zona ei cea mai vulnerabilă, domeniul sintactic, adică al relațiilor dintre semne.

Competența, mai mult decât un înlocuitor al conceptului de *limbă*, este o componentă esențial-definitorie a acestui aspect social și ideal al limbajului uman. Prin această dimensionare, Chomsky, pe de o parte, aduce în planul limbii nivelul sintactic, situat de Saussure în planul vorbirii, iar, pe de alta, înlocuiește caracterul de pasivitate (care ar fi specific limbii, domeniu al memoriei, în viziunea lui Saussure) cu cel de creativitate. Competența este ansamblul posibilităților fiecărui membru al unei comunități socio-lingvistice de a construi și de a recunoaște un număr de fraze corecte, de a le identifica sensurile. La modul ideal, competența comună tuturor subiecților vorbind aceeași limbă reprezintă acea limbă.

Performanța este *actualizarea competenței*; este modul în care vorbitorul utilizează „regulile care leagă semnele de interpretarea lor semantică” și care, adunate în sistem, constituie *competența*. Cu alte cuvinte, performanța este *manifestarea reală* a competenței *virtuale* a subiecților vorbitori și care depinde (ca și *vorbirea*, din concepția lui Saussure) de o serie de factori precum memoria vorbitorului și a interlocutorului, atenția, mediul socio-cultural etc.

Privite dintr-o perspectivă saussuriană, *competența* (corespunzând *limbii*) înseamnă totalitatea relațiilor virtuale specifice unei limbi stăpînite doar parțial de către indivizii vorbitori, considerați individual, „posedate” în întregime numai la nivelul colectivității în ansamblu, iar *performanță* înseamnă totalitatea relațiilor *realizate*, de către individ sau de către masa de indivizi vorbitori. Spațiul de existență a competenței și de manifestare a performanței este fraza.

*
* *
*

Școala glosematică propune, prin Hjelmslev, o altă opoziție, între *schemă* și *uzaj*, situată între coordonatele teoriei formaliste despre limbă. Mergînd mai departe decît Saussure, lingvistul danez consideră că limba nu-i altceva decît formă; conținutul însuși (*substanța*, în terminologia sa) este manifestare a formei în interiorul materiei. În cadrul acestei teorii, *schema* se definește prin natura sa pur formală; un ansamblu de relații (paradigmatice și sintagmatice) între elemente ale limbii, independente de sensul și realizarea lor fonetică. *Uzajul* este modul de manifestare a acestor unități, sub aspect semantic și fonic. Hjelmslev va merge încă mai departe cu reformularea teoriei lui Saussure introducînd în discuție un al treilea concept, cel de normă. În tricotomia propusă: *schemă-normă-uzaj*, *norma* reprezintă o abstractizare în raport cu *uzajul*; ea este ansamblul trăsăturilor distinctive care permit, în manifestarea concretă a *schemei*, diferențierea unităților lingvistice între ele. Înțeles astfel nivelul fonetic al limbii, un fonem *r* se definește, în planul *schemei*, prin posibilitățile sale combinatorii, în silabă; în planul *normei*, prin trăsăturile sale distinctive, în raport cu alte foneme: este o consoană vibrantă; în planul *uzajului*, se caracterizează prin ansamblul trăsăturilor sale fizice, distinctive și non-distinctive: vibrantă, sonoră, alveolară etc.

Interpretarea tricotomică a organizării și funcționării limbajului o va dezvolta și aprofunda mai ales românul E. Coșeriu, care publică în 1952, la Montevideo, studiul *Systema, Norma y Habla (Sistem, normă și vorbire)*.

Considerînd distincțiile de acest fel justificate mai mult metologic – în realitate există numai limbajul uman articulat, unitar și indivizibil, în stare de activitate –, E. Coșeriu, după ce supune unui examen critic concepția lui Saussure și o serie de idei dezvoltate ulterior (la Hjelmslev, Martinet, Brøndal), întreprinde o descriere complexă a fenomenului lingvistic, situîndu-l în perspectiva raportului dintre limbă și vorbitor (și el privit ca entitate individuală sau colectivă și în raport cu societatea), dintre limbă și conștiința lingvistică a vorbitorului.

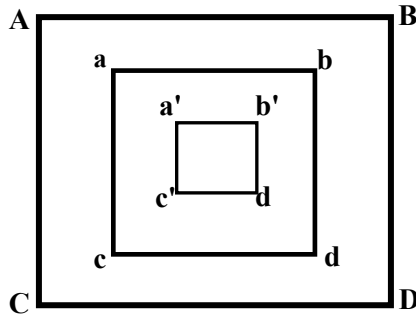
În modul de a concepe limbajul, E. Coșeriu îl urmează pe Humboldt. Adevărata esență a limbajului este o esență verbală, adică limbajul este activitate. Limbajul nu este *ergon* – un produs static –, ci *energèia*, are esență dinamică, este o activitate creativă liberă. Limba nu este un sistem închis în sine, întrebuințată în limbaj ca un obiect dat, o unealtă preexistentă. Limba este suma posibilităților de a vorbi acea limbă, în parte realizate deja, în parte urmînd a se realiza. Limba este însemnul unei maxime libertăți a omului și, prin aceasta, a esenței sale de umanitate.

În această înțelegere, *vorbirea* din termenii lui Saussure nu este numai actualizarea de natură individuală a limbii de natură socială, ci dezvoltarea, *real-izarea* diferitelor posibilități oferite de *limbă*.

Actul lingvistic este în orice moment repetare și creație; o limbă națională oferă vorbitorului o serie de elemente spre cunoaștere și, în același timp, o serie de posibilități de a le întrebuința. Vorbitorul se află, de aceea, mereu prins între libertate și constrîngeri, între ceea ce știe și ce poate, între ce vrea și ce se poate. Ca facultate umană, limbajul se moștenește, dar ca limbă națională se deprinde a se crea în permanență. Din această perspectivă, individul vorbitor se află în poziții diferite în raport cu limbajul, în funcție de gradul de abstractizare în interpretarea (cunoaștere și întrebuințare) pe care el o dă limbii naționale, în strînsă legătură cu nivelul său cultural și de instrucție, cu mediul social în care se face comunicarea, cu stadiul de dezvoltare a limbii însăși.

Cele trei ipostaze ale limbajului: *sistem-normă-vorbire* reflectă, în consecință, concomitent trei dimensiuni implicite ale unei limbi naționale (și, prin extindere, ale limbajului în general), trei modalități de interpretare de către vorbitor a limbii, trei situații în care el se poate afla, în sfera diferitelor raporturi: individual-social-particular-general, fenomenal-esențial, libertate-constrîngeri, inovație-tradiție, creație-repetare.

E. Coșeriu își reprezintă grafic teoria prin trei pătrate care se includ într-un sens care corespunde gradelor de abstractizare ce diferențiază cele trei „trepte” ale *interpretării* limbajului în (și *prin*) actul lingvistic:

Pătratul cel mare, $ABCD$, corespunde *vorbirii (hablar)*, reprezentând realizările lingvistice concrete, în comunicarea orală sau scrisă.

Pătratul al doilea, $abcd$, corespunde *normei (norma)* și reprezintă un prim grad de abstractizare în interpretarea limbajului în (prin) actul lingvistic; se elimină „tot ceea ce în vorbire se prezintă absolut inedit, ca variante individuale, ocazionale și momentane”, se păstrează numai „aspectele comune constante în actele lingvistice concrete și în modelele lor. «Norma» conține numai ceea ce în *vorbirea concretă* este repetiție a modelelor anterioare”³².

Ultimul pătrat, $a'b'd'$, corespunde *sistemului (sistema)*; el reprezintă un al doilea grad de abstractizare, prin care se rețin numai opozițiile funcționale, invariantele, eliminându-se „ceea ce în *normă* e simplă obișnuință, tradiție constantă, element comun vorbirii unei comunități luate în considerație, dar fără valoare funcțională”³³; se elimină adică variantele determinate contextual sau cultural sau socio-cultural.

Dar în ce plan se fac (sau există) aceste abstractizări? Și cine interpretează limbajul ?

Interpretarea limbajului implică procesul de abstractizare. Până la un punct aceasta este realizată de orice vorbitor în momentul emiterii unui enunț lingvistic și de orice interlocutor în momentul receptării. În

³² E. Coșeriu, 1971: 80; în ediția românească, 2004: 97 (n. ed.)

³³ E. Coșeriu, 1971: 81; în ediția românească, 2004: 98 (n. ed.).

ansamblul său, interpretarea o realizează lingvistul, vorbitor și totodată interlocutor ideal; el ambiționează o *conștientizare* absolută a fiecărui act lingvistic considerat în amîndouă sensurile, al emiterii și al receptării.

În concepția lui E. Coșeriu, *sistemul* este un complex de opoziții funcționale, o „rețea de funcțiuni”, care se constituie în condiții, în posibilități oferite comunicării lingvistice: „Sistemul este un ansamblu de posibilități, de coordonate care indică drumuri deschise și drumuri închise; poate fi considerat un ansamblu de „impostări”, sau, mai bine zis, un *ansamblu de libertăți*, admițînd realizări infinite și impunînd o singură exigență; să nu fie afectate condițiile funcționării instrumentului lingvistic; mai mult decît imperativă, natura sa e consultativă”³⁴.

În activitatea lingvistică, sistemul este subiacent și *normei*, și *vorbirii*. În dicotomia saussuriană, amîndouă aceste din urmă ipostaze reprezintă realizarea practică a *sistemului*, deci *vorbire (parole)*. În același timp, însă, așa cum apare la A. Martinet, întrucît se manifestă și ca abstracțiune și întrucît este implicită actelor concrete de vorbire, norma s-ar apropia de conceptul de *limbă*, din teza lui Saussure. În alți termeni, *norma* ar fi *vorbire* pentru *sistem*, și *limbă* pentru *vorbirea individuală*. Vorbitorul comun nu cunoaște în mod explicit *sistemul*, dar îl poartă cu sine; pentru el, conștientizarea sistemului o realizează norma. Dar *norma* poate să fie la fel de necunoscută vorbitorului, în care caz el se înscrie intuitiv, subconștient în sistem, realizîndu-l în vorbire în modul său particular, nedirijat. Rămînînd subconștient în sistem, el, vorbitorul, poate contrazice norma. Se întîmplă așa în mod frecvent în limbajul copiilor și în întrebuițarea unei limbi străine, într-o primă fază de cunoaștere.

³⁴ E. Coșeriu, 1971: 82; termenul „impostări” este o adaptare a unui termen italian; în ediția românească, 2004: 100: „Sistemul este ansamblu de posibilități, de coordonate care indică drumuri deschise și drumuri închise. Poate fi considerat ca ansamblu de „impuneri”, dar, de asemenea și chiar mai bine, poate fi considerat ca *ansamblu de libertăți*, dat fiind că admite infinite realizări și pretinde numai să nu fie afectate condițiile funcționale ale instrumentului lingvistic; el are, mai degrabă, un caracter consultativ decît „imperativ” (n. ed.)

În limba română, de exemplu, ca și în alte limbi, de altfel, în structura temelor de prezent indicativ și imperfect verbele prezintă aceeași rădăcină (cu eventuale alternanțe): *cînt-cîntam*, *merg-mergeam*, *vin-veneam* etc. Situînd, prin analogie, verbul *a fi* în acest sistem flexionar, copiii ajung să conjuge *eu sînteam*... „Eroarea” nu se va repeta mai tîrziu, cînd copilul va lua cunoștință, prin cultură și instrucție, de *normă*, care scoate acest verb din sistemul verbelor regulate, pentru a-l introduce într-un sistem propriu de conjugare: *sînt-eram*.

Așadar, *norma* este situată între *sistem* și *vorbire* de o anumită tradiție socio-culturală, cu rolul de a limita libertățile pe care și le ia individul vorbitor în aplicarea sistemului. Poziția subiectului vorbitor față de sistem și normă este contradictorie: sistemul îi oferă posibilități și libertăți multiple, teoretic nelimitate, în timp ce norma îi impune constrîngereri. Prin aceasta, vorbitorul se află în situația pictorului în raport cu pînza și culorile avute la dispoziție: „pictorul nu poate, pictînd, să iasă afară din dimensiunile pînzei și nu poate folosi decît culorile pe care le are; dar în marginile pînzei și în întrebuițarea culorilor pe care le are, libertatea lui expresivă este absolută”³⁵.

Norma se situează atît în planul conștiinței, cît și în vorbirea reală. Ea este virtuală și reală în *vorbire*. Poate fi cunoscută sau ignorată, acceptată sau respinsă. Intuind sistemul mai mult decît vorbitorul comun, marii scriitori sfărîmă *norma*, relevînd posibilități de expresie „ascunse” ale limbii; așa au făcut Dante, Cervantes, Gongora, Eminescu, Shakespeare etc.

Norma este în același timp interpretare (o interpretare) a sistemului și abstragere din vorbire. Reprezintă echilibrul fragil și imperfect (datorită dinamismului limbii și caracterului mărginit al cunoașterii) al sistemului la un moment dat pe care aspiră să-l reprezinte și o zonă în

³⁵ E. Coșeriu, 1971: 82; în ediția românească, 2004: 100: „pictorul nu poate să renunțe la pînză și nu poate folosi culori pe care nu le are, dar, în cadrul limitelor impuse de pînză și de culorile de care dispune, libertatea sa de exprimare este absolută” (n. ed.).

care vorbirea și sistemul se întîlnesc; dirijează posibilitățile oferite de sistem, restrînge libertățile manifestate în vorbire. Tinzînd spre sistem, prin latura ei virtuală, și spre vorbire, prin latura ei reală, norma este „materializarea” conștiinței sociale în actul lingvistic.

Prin natura ei de interpretare a sistemului, *norma* tinde să se impună (și este impusă de lingviști, prin diverse instrumente: gramatici, dicționare, îndreptare etc.) ca *normă generală* (luînd numele de *limbă literară*), ce trebuie respectată în mod conștient. Prin natura ei de abstragere din vorbire, norma se impune ca model condiționat de o anumită comunitate socio-lingvistică, relativ restrînsă, de tradițiile comunicării în interiorul ei; este vorba atunci de *norme colective*, specifice diferitelor stiluri: științific, publicistic, familiar etc. în procesul activ al comunicării, este mai frecvent ignorată *norma generală*; *normele colective* (stilistice) sînt în general respectate. În oricare din situații, însă, *vorbirea* este, din punctul de vedere al vorbitorului, interpretare a sistemului, cu sau fără cunoașterea și respectarea normei, și nu realizare a normei. În acest proces de *realizare* concretă, prin *vorbire*, a sistemului, individul vorbitor, chiar supunîndu-se unor „reguli”, chiar urmînd o serie de modele impuse de norma generală sau (și) de norme particulare (colective, stilistice), ajunge să-și creeze și o normă a sa, *individuală*, caracterizată printr-un număr de constante care-i definesc originalitatea indiferent de împrejurările comunicării. Dincolo de această *normă individuală* se dezvoltă apoi realizările ocazionale, proprii momentului comunicării, *actele de vorbire*, în cel mai înalt grad concrete și individuale.

Prin prisma interpretării lui Coșeriu, limbajul apare în toată complexitatea lui, determinată de însăși complexitatea raporturilor în care intră vorbitorul, și de împletirea dimensiunii statice cu cea dinamică. În esența ei, teza lui Coșeriu nu se opune radical concepției lui F. de Saussure, ci mai mult o adîncește, o explicitează și o nuanțează. Între ipostaza abstractă, *limba (sistemul, într-o echivalență imperfectă)*, și cea concretă, *vorbirea (vorbirea concretă, la Coșeriu, în aceeași echivalență imperfectă)*, Coșeriu introduce o a treia, abstractă și concretă în același

timp, *norma*, care, la rîndul ei, dezvoltă alte două laturi, una socială (*norma generală* și, adăugăm noi, *normele stilistice*) și alta individuală (*norma individuală*). El însuși își privește la un moment dat teoria prin prisma dicotomiei saussuriene, regroupînd cele trei (de fapt, patru) concepte în funcție de diverse unghiuri din care poate fi considerat limbajul uman.

Din punctul de vedere al dinamicii comunicării, în opoziția *pasiv-activ*, *limbii (langue)* din concepția lui Saussure îi corespunde *sistemul*, rețea de opoziții funcționale, pertinente, „ansamblu de posibilități”; *vorbirii (parole)* îi corespund *norma* (socială și individuală) și *vorbirea concretă*.

În interiorul opoziției *social-individual*, *limba* corespunde *sistemului* și *normei sociale*, iar *vorbirea*, *normei individuale* și *vorbirii concrete*.

Din perspectiva opoziției *abstract-concret*, Coșeriu consideră că *vorbirea (parole)* coincide cu actele lingvistice concrete, în timp ce *limba (langue)* cuprinde *norma (socială și individuală)*, reprezentînd diferite grade de abstractizare, și *sistemul*. De fapt, *norma* este în același timp concretă și abstractă; *norma individuală*, apoi, stă mai mult în planul concretului.

Cînd opoziția se stabilește între *tradiție* și *inovație*, *repetiție* și *originalitate expresivă*, *vorbirea* cuprinde numai faptele concrete ale actului lingvistic, în timp ce *limba* corespunde *sistemului* și *normei (sociale și individuale)*. În ceea ce privește *norma individuală*, am considera că, din punctul de vedere al unei limbi naționale, ea corespunde mai degrabă inovației.

În concluzie, esențial definitorie pentru dinamica funcționării limbajului uman este structura lui tricotomică:

- 1) *Sistemul*: un ansamblu de semne lingvistice virtuale, de relații funcționale, de condiții oferite transformării semnelor virtuale în reale;

- 2) *Norma*: un ansamblu nedeterminat de semne lingvistice reale, situate în relații funcționale care organizează, după diferite criterii socio-culturale, variabile în timp, posibilitățile oferite de sistem; este imaginea de la un moment dat a sistemului;
- 3) *Vorbirea*: un ansamblu infinit de semne lingvistice realizate în interiorul (și prin intermediul) unor raporturi care-și află posibilități de constituire în sistem, dar a căror desfășurare este dirijată de normă.

Concret, această structură se manifestă la toate nivelele, mai transparent la unele (fonetic, morfologic), mai puțin, la altele (sintactic, lexical), în sincronie și în diacronie.

La nivel fonetic, de exemplu, între alte semne lingvistice, limba română situează, în ipostaza ei de sistem, în poziție fonemele *e* și *i*. Nu prezintă, însă, ca în italiană, opoziția de apertură: *e-e*. În realizarea concretă a sistemului, în vorbirea concretă, se poate, însă, întîlni, în chiar același context fonic, cine, de exemplu, și varianta *e*, și varianta *e*, (*cinē-cinē*), dar fără rol distinctiv. Un alt exemplu. În sfera derivării, limba română posedă, la nivelul sistemului, sufixul *-esc* și rădăcini nominale, precum *student-*, *școlar-*, *muncitor-*, *elev-* etc., oferind, în legătură cu ele, posibilitatea dezvoltării unor relații de derivare. Norma limitează orizontul acestei posibilități, permițînd constituirea semnelor *studentesc*, *școlăresc*, *muncitoresc*, dar nu și *elevesc*. Și tot așa, permite relația *re+citi*, care duce la crearea semnului *reciti*, dar nu și relația *re+tuși*. Relațiile respinse de normă se pot încerca și chiar realiza în actul concret al vorbirii; ele se situează atunci în cadrul sistemului, dar rămîn în afara normei.

În acest raport de opoziție a vorbirii individuale cu norma își află, de altfel, punctul de plecare, dacă se întîlnesc mai mulți factori activi, între care socializarea inovației, procesul de modificare a normei mai întîi, ulterior a sistemului chiar, ca urmare a tulburării accentuate a echilibrului de moment, instabil prin definiție. În felul acesta s-a trecut de la declinarea desinențială din latina clasică la declinarea prepozițională din limbile

neolatine. Loviturile repetate date sistemului, prin permanenta reorganizare a normei, duc, în cele din urmă, la transformarea lui radicală. Începe atunci istoria unei noi limbi, prin dezvoltarea de norme care să orienteze treptat constituirea unui nou sistem. *Acum* mai ales *norma* se manifestă ca abstractizare activă din planul vorbirii (e acesta procesul de constituire a limbii literare), iar *sistemul* abstractizare, de gradul doi, a *normei*, înțeleasă, însă, mai mult ca *uz* (*uzaj*). Este aceasta și istoria limbilor romanice, dezvoltate prin reconstruirea între alte coordonate a sistemului limbii latine.

(4) *Dependența de societate*

Complexitatea limbii ca fenomen social derivă din poziția particulară în interiorul raportului cu societatea, schimbătoare în diverse etape istorice ale dezvoltării, și cu individul, poziție determinată de caracterul ei natural și convențional în același timp, moștenit și învățat, preluat, recreat și creat.

Sub aspect biologic, se moștenește facultatea de a vorbi, *limbajul*; cu el *se intră* în societate. *Limba*, în schimb, o *anumită* limbă este deprinsă, însușită; ea *este primită* de la societate. Aceasta înseamnă că limba ca sistem de semne într-un anumit fel organizate, cu o anumită structură, specifică, prin care se diferențiază de alte limbi, este esențial socială, în sensul închiderii specificității ei în sfera unei anumite comunități social-lingvistice, în timp ce limbajul, dimensiune biologică general-umană, este *asocial*. Este *asocial* în sensul că nu depinde de o *anumită* societate umană, având caracter universal, dar este, în mod implicit, prin origine, social. Limbajul este o funcție exclusiv umană tocmai pentru că apariția sa stă în legătură cu constituirea societății. Este un „produs” al societății în aceeași măsură în care el a stimulat și condiționat trecerea de la turmă la ceata primitivă umană. În acest proces de reciprocitate și simultaneitate, în preistoria omului, s-au constituit și s-a deschis drum dezvoltării ulterioare a proprietăților esențiale, social-umane, ale limbajului: caracterul *vocal-articulat* și *rațional-conștient*.

Necesitatea comunicării, provocată de activitatea în comun, a determinat exploatarea diferențierilor existente precum și extinderea și adîncirea lor, a determinat, adică, *articularea*, prin trecerea de la un număr finit de complexe sonore, semnificative ca atare și unitare, la un număr mereu mai mare, tinzînd spre infinit, o dată cu destrămarea unității polisemnificative și sesizarea unor unități minimale. Procesul, de durată, interesînd numeroase generații, se desfășoară pe fondul intervenției mereu mai conștiente a gîndirii, devenită tot mai complexă, între fluxul sonor, concret dar tinzînd spre abstract, și planul semantic, desprins de concret.

Formă concretă de realizare a limbajului, activitatea *reală* a limbajului *virtual*, *limba* este produsul direct, explicit, al societății, fie că este considerată în sine, ca sistem de semne convenționalizate, din momentul în care se rupe legătura de obligativitate dintre planul expresiei sonore și cel al sensurilor, fie că este considerată în raport cu individul, din momentul în care acesta își *realizează* facultatea de a vorbi. Copilul *moștenește*, prin părinți, de la umanitate, funcția limbajului, dar *deprinde* de la părinți, familie, școală, într-un cuvînt, de la societate, o limbă. Nimic din structura biologică a omului, atunci cînd e normală, nu-i interzice accesul la o limbă și nu-l face inapt pentru niciuna din limbile cunoscute. Copilul își însușește, în mod natural, limba mediului social în sfera căruia își trăiește vîrsta deprinderii vorbirii. O demonstrează aceasta copiii care, din diferite motive, își încep viața într-un alt mediu social-lingvistic decît cel propriu naționalității părinților. Aceasta nu înseamnă că o serie de elemente biologice moștenite (de natură fiziologică sau psihică), care țin de exercitarea facultății vorbirii – e cazul organelor articulatorii, aceleași pentru toți oamenii, dar cu deosebiri anatomice și implicații psihologice în abitudini, care diferențiază baza de articulație la diverse popoare –, nu ar influența nici într-un fel limba *învățată*, dar atunci se revelă încă o dată rolul limbii de instituție socială regulatoare: mediul socio-lingvistic ori ignoră, ori determină anularea diferențelor manifestate și „acordarea” limbii individului la limba comunității.

Diversitatea bazei de articulație (fiziologică și psihologică) are importanță majoră numai cînd interesează o întregă comunitate lingvis-

tică. Dar atunci deprinderile articulatorii nu mai funcționează ca trăsături individuale, ci ca moștenire generală a întregii comunități și vor influența, eventual în mod decisiv, limba pe care, din diverse motive, comunitatea și-o însușește: o va face definitiv a sa, prin modificarea sistemului original și convertirea lui într-un alt sistem. Este cazul limbilor provenite dintr-o limbă originală: limbile romanice din latină, cele slave din paleoslavă etc. Acesta reprezintă primul moment fundamental din istoria unei limbi care va rămâne într-o strânsă și permanentă legătură, chiar dacă păstrând o relativă distanță, cu istoria poporului. Cauze diferite pot duce la dispariția unor limbi, reală sau aparentă; toate, însă, țin de istoria comunității, când un rol important poate reveni componentei politice a vieții sociale. Dispariția unei limbi poate fi violentă, în cazul unor tragedii, naturale (cataclisme) sau sociale (războaie), care duc la nimicirea sau numai la destrămarea unei comunități social-lingvistice și, implicit, la moartea limbii acelei societăți. Moartea poate fi lentă, rezultat al unui proces de desnaționalizare (dirijat sau natural). Așa se pare că a dispărut limba dalmată, al cărei ultim vorbitor, Tuone Udaina, anchetat de M. Bartoli, care va da o descriere parțială a limbii, moare în 1898. O limbă poate trece apoi în altele, o dată cu producerea unor mutații fundamentale în structura și istoria unor popoare care o vorbesc și cu acțiunea a o serie de alți factori, lingvistici și extralingvistici. Este cazul latinei, devenită franceză pe teritoriul Galiei, spaniolă în peninsula Iberică, italiană și sardă în peninsula italică și, respectiv, în Sardinia, română în Dacia etc. În sfârșit, circumstanțe speciale în care se poate afla la un moment dat o comunitate lingvistică pot determina abandonarea limbii proprii. Așa se va fi întâmplat cu limba dacilor, dominată mai întâi, apoi înlăturată de latină, instrument de comunicare mai general întrucât servea deopotrivă pe cuceritori și pe cei cuceriiți, apropiindu-i și transformându-i într-o comunitate unică, devenită poporul român. Dacă a fost fixată în scris, o limbă poate renaște, cu condiția să fie cerută de nevoile de comunicare ale unui grup social. S-a întâmplat așa cu ebraica, ieșită din circulația vie, în momentul destrămării unității poporului israelian, și redevenită unic mijloc de comunicare pentru o întregă comunitate socială după constituirea statului israelian, în 1948.

Dependența limbii de societate, accentuată și transparentă în perioada de formare a unui popor și a idiomului său, este mai atenuată de-a lungul istoriei; aceasta, în primul rînd, pentru că ritmul de dezvoltare a societății este cu mult mai rapid decît cel al evoluției limbii. Diferența de ritm este o condiție fundamentală pentru asigurarea coeziunii sociale în sincronie și a continuității între generații. Raportul rămîne, însă, în permanență, de o complexitate majoră, desfășurîndu-se pe dimensiuni multiple: dezvoltarea socio-economică, politică, culturală, pe de o parte, a societății, constituirea limbii literare, relațiile dintre limba națională și limba oficială, graiurile, pe de alta.

Procesul de constituire a limbilor literare este condiționat, prin intermediul dezvoltării culturale a societății, de dezvoltarea ei economică, socială și politică. Factori istorici favorabili au determinat, în secolele XIII-XIV mai ales, o afirmare categorică, pe plan social-politic și economic, a Republicii florentine, urmată de o înflorire cu totul deosebită a culturii și artelor. Această dezvoltare a atras după sine, în mod cu totul firesc, o impunere a dialectului toscan ca bază a limbii literare italiene. Dezvoltarea economică și politică a Nordului Italiei la începutul secolului al XIX-lea, apoi urmată de realizarea unității naționale, schimbă raportul de forțe, atît în plan social-economic, cît și în plan cultural; în consecință, se produce o remodelare a limbii literare din perspectiva dialectului lombard și a celui roman. Dezvoltarea relativ uniformă a celor trei provincii românești, mai ales sub aspect cultural, pe fondul unei unități etnice foarte marcate, au impus colaborarea celor trei graiuri la dezvoltarea limbii române literare. Unificarea politică din 1859, apoi, va accentua ritmul de desăvîrșire a limbii literare, pe terenul unei dezvoltări remarcabile a artelor românești, a învățămîntului și a presei.

Dependența limbii de societate este sensul predominant al raportului, nu și unicul însă. În condiții specifice, limba poate cuceri, în anumite momente, un rol activ în dezvoltarea unei comunități sociale. Păstrîndu-și calitatea de tezaur al unei spiritualități comune, limba a conservat la români și a dezvoltat conștiința apartenenței la unul și același

popor, asigurând rezistența în fața vicisitudinilor istoriei, pregătind și stimulând realizarea unității de stat.

Fenomenul poate reprezenta un proces de intercondiționare înlănțuită. În anumite împrejurări social-politice, se instaurează ca limbă oficială o limbă străină, fapt ce poate încetini ritmul de dezvoltare a culturii naționale, împiedicând totodată accesul poporului la viața politică, ceea ce nu rămîne fără implicații serioase asupra dezvoltării societății. Istoria românilor a cunoscut asemenea perioade. Funcționarea un timp a limbii slave ca limbă oficială nu a putut împiedica dezvoltarea limbii române naționale, dar a întârziat dezvoltarea culturii românești și intrarea ei în circuitul culturii universale. Ritmul de dezvoltare a vieții economice, social-politice și culturale a societății românești se va accelera o dată cu renașterea națională, după înlăturarea fanarioșilor și mai ales după revoluția de la 1848, cînd limba română se instaurează în administrație, școală, presă, literatură. În acest raport extrem de strîns dintre limbă și societate, lupta pentru apărarea esenței naționale se poate concentra la un moment dat în lupta pentru apărarea limbii.

Contradicția dintre limba oficială și limba națională reprezintă o consecință a atitudinii claselor sociale față de limbă: pe de o parte, clasa care deține puterea economică și politică, cu dispreț pentru cultura și limba națională, pe de alta, clasele producătoare, care constituie poporul, păstrător și continuator al tradițiilor lingvistice și culturale, condiție de neînlocuit a conservării esenței unei națiuni și a apărării existenței sale. De aici nu rezultă că limba ar avea caracter de clasă, cum credea N. I. Marr, în opinia căruia revoluțiile sociale sînt (și trebuie să fie) urmate de revoluții lingvistice. Limba este o instituție socială, dar este în cel mai înalt grad socială, indiferentă, adică, în esența ei, la conflictele de clasă. Prin funcția ei esențială, limba asigură coeziunea unei comunități social-lingvistice, și în diacronie, și în sincronie, asigură comunicarea între toți membrii comunității, indiferent de organizarea lor pe clase sociale. Neapărînd interesele unei singure clase, așa cum face justiția, de exemplu, instituție socială puternic instrumentalizată de clasa deținătoare a puterii economice și politice, limba nu poate fi nici modificată radical,

nici înlocuită, o dată cu răsturnarea, prin revoluție violentă, a unei structuri sociale.

Nefiind rezultatul voinței unei anumite clase, ci al unui îndelungat proces istoric, în care rolul fundamental l-a avut poporul în toată complexitatea lui socială, limba a rămas în permanență deasupra orînduieilor sociale, condiționate direct de evoluția sau revoluția relațiilor interclase, pe fondul dezvoltării bazei economice a diferitelor societăți.

Limbajul nu a apărut *pe o anumită treaptă de dezvoltare a societății* (și a gândirii), cum credea N. I. Marr, despre limbajul sonor, ci s-a constituit *o dată cu societatea* (și cu gândirea). Limbile apoi, ca produs social al limbajului, s-au constituit diferențiat (sau diferențiindu-se) înaintea organizării pe clase a societății. Prin origine, natură (mai ales prin caracterul ei *obiectiv*) și prin funcțiile fundamentale, limba nu poate fi, deci, obiect al acțiunilor revoluționare care țintesc schimbarea ordinii sociale existente. Se înțelege că este vorba de limba poporului, națională, nu de cea oficială. Aceasta din urmă, dacă este alta decît cea națională, este în mod frecvent înlocuită, prin revoluții, violente sau nu, o dată cu schimbări radicale produse în organizarea politică și socială, determinate de mutațiile intervenite în baza economică. De curînd, de exemplu, în Republica Guineea, intrată de mai mulți ani pe drumul dezvoltării independente, s-a înlocuit ca limbă oficială *portugheza* cu *creola*, *limbă națională*.

O revoluție adevărată în istoria limbilor se produce în momentul constituirii lor, prin destrămarea, din motive istorice mult mai complexe, a sistemului limbii de bază. Limba română s-a constituit prin *revoluționarea* sistemului limbii latine. Și tot așa franceza, italiana etc. Dar această revoluție nu este reflexul răsturnării unor raporturi existente în structura unei societăți, ci al constituirii unui nou popor, iar la ea au participat toate componentele sociale, cu diferențe cantitative doar.

Caracterul social obiectiv al limbii impune constrîngeri discrete, dar ca și absolute, atitudinilor individuale. Individul vorbitor are o singură libertate, aceea de a-și alege limba în care să comunice cu ceilalți. Dar și această alegere, de fapt, îi este impusă, fie de mediul social în care deprinde vorbirea, fie de mediul de cultură în care se poate

afla la un moment dat. O dată *aleasă* limba, el nu poate interveni în structura ei, așa cum de-a lungul timpului au încercat o serie de filologi (la noi A. Pumnul), din motive variate. Dacă individul vorbitor nu poate modifica în mod conștient și dirijat sistemul unei limbi și nici structura ei, el participă, însă, la acest proces, în mod subconștient și numai, în cadrul afirmării caracterului deplin social și obiectiv al limbii. O inovație individuală devine fapt de limbă dacă se înscrie în sensul în care limba, în mod virtual, se îndreaptă. Simțit ca atare de comunitatea lingvistică, *aceasta* doar îi acordă statut social și, prin această socializare și, implicit, obiectivizare, se așează între alte inovații care, treptat, pe neobservate, vor produce modificări. În acest sens, un rol deosebit revine oamenilor de cultură, scriitorilor în primul rând, care pot orienta, mai ales în anumite epoci, dezvoltarea limbii, cu deosebire a aspectului ei literar, dar implicit, și a întregii limbi naționale. Condiționarea rămîne, se înțelege, aceeași: inovațiile să fie, de fapt, *realizări* ale unor *virtualități* ale limbii, încă nerelevante.

Mai liber, chiar de o serie de condiționări sociale, rămîne doar limbajul poetic, dar, prin creația literară, limba iese din sistemul lingvistic spre a pătrunde în sistemul artelor; limba își convertește funcția de comunicare într-o funcție poetică. Comunicarea și cunoașterea artistică se desfășoară tot într-un cadru de condiționări sociale, dar se află sub semnul individualului.

Raportul de reflectare lingvistică a structurilor sociale este complex și variabil. Considerate limbile sub aspect tipologic, raportul apare neesențial; nici caracterul etnic al unei comunități sociale, nici tipul său de civilizație și nici gradul de cultură nu determină fundamental, într-un raport de la cauză la efect, structura unei limbi. De aceea, „încercările de a raporta anumite tipuri morfologice la anumite stadii culturale sau la un anumit ansamblu de obiceiuri sînt vane”³⁶. Româna și maghiara, de exemplu, sînt două limbi esențial deosebite tipologic

³⁶ E. Sapir, 1967: 211.

(româna este o limbă flexionară, în timp ce maghiara este aglutinantă), dar cele două popoare nu sînt deloc deosebite sub aspectul civilizației și fac parte din aceeași rasă. Indigenii din America de Nord, în schimb, deși aparțin la patru tipuri diferite de civilizație (vînătorii din Canada de Vest și Alaska, crescătorii de bivoli din Plaines, indigenii din Navajos, cu o formă de civilizație arhaic-ritualistică, californienii din NV, cu o serie de tradiții cu totul singulare) vorbesc idiomuri care se constituie într-un grup lingvistic de mare unitate³⁷. Sistemul fonologic al boșimanilor din sudul Africii este mult mai bogat și mai „regularizat” decît cel al unor limbi moderne³⁸ ș.a.m.d.

Se înțelege din cele de mai sus nu că structura unei limbi ar fi absolut indiferentă la caracteristicile generale ale tipului de civilizație a unui popor sau la stadiul de cultură în care el se află, ci doar că raportul nu este obligatoriu – „Limba, rasa, obiceiurile nu sînt în mod necesar în corelație, ceea ce nu înseamnă că nu sînt niciodată”³⁹ – iar atunci cînd se manifestă, rămîne, în marea majoritate a cazurilor, la nivelul unor coordonate foarte generale, cu implicații mai mult asupra inventarului de semne dintr-o limbă decît asupra relațiilor interne dintre semne. Raportul se reflectă atunci mai ales în vocabular, foarte rar în structura fonetică, cu implicații sporadice asupra nivelului morfologic. Dar și în aceste cazuri, el poate fi doar una din fasciculul de cauze care au orientat într-un anumit sens organizarea noilor sisteme lingvistice, după sfărîmarea celor originare. Arhaicitatea unui sistem morfologic, de exemplu, precum cel al limbilor slave, nu-i numaidecît rezultatul reflectării unei culturi de tip arhaic (cum crede A. Meillet), ci mai curînd al unor împrejurări istorice, tot așa cum arhaicitatea (dintr-un anumit punct de vedere) a limbii române, în raport cu alte limbi romanice, își are una din cauzele principale în izolarea geografic-istorică a poporului care o vorbea în secolele constituirii ei.

³⁷ E. Sapir, 1967: 209.

³⁸ E. Sapir, 1967: 214.

³⁹ E. Sapir, 1967: 219.

Dacă anumite particularități ale tipului de civilizație sau ale stadiului de cultură nu se reflectă direct, fundamental și cu obligativitate în structura tipologică a limbilor, acestea pot avea, însă, implicații asupra istoriei limbilor. Nu este exclus ca dispariția limbii dacilor să-și aibă una din cauze în nefixarea ei în scris, determinată probabil de interdicții de natură religioasă, asemănătoare celor din cultura arhaică hindusă. Iar dacă limba română și-a conservat latinitatea într-un mediu lingvistic neromanic și mai degrabă ostil, cauza trebuie căutată și în cultura popoului, care a convertit latina în română, și în anumite caracteristici etnice ale acestuia. Și tot așa, dacă limba greacă a rezistat presiunii limbii cuceritorilor romani, suportul principal trebuie să-l fi aflat la nivelul cu deosebire elevat al culturii elene ș.a.m.d.

Cît privește implicațiile caracteristicilor temperamentale ale unui grup etnic asupra structurii limbii pe care acesta o vorbește, respinse poate prea categoric de E. Sapir: „Este imposibil de demonstrat cel mai slab raport între forma unei limbi și temperamentul național”⁴⁰, ele sînt tot relative, fiind exclusă orice obligativitate, dar nu și posibilitatea manifestării lor. Raportul ar putea fi unul din factorii cu o anumită pondere în organizarea fonetică a unei limbi sau în cea sintactică.

Considerîndu-l dintr-o altă perspectivă, cea a istoriei în ea însăși a unui idiom, raportul își reliefează sensul de reflectare prin limbă a vieții societății. Fie și numai din simplul fapt al comunității între o națiune și o aceeași limbă, aceasta din urmă se constituie, mai ales prin planul ei semantic, într-un receptacol al teaurizării istoriei și spiritualității unei națiuni. Din acest punct de vedere, deprinderea limbii înseamnă, pentru copil, și însușirea, subconștientă, a unor coordonate esențiale ale spiritului național, ale viziunii unui anumit popor despre lume și viață. „Dar pe cît timp studiul principal al unei școale rurale sau primare e limba română – observa cu multă claritate Eminescu –, ea este totodată organul prin care neamul moștenește avutul intelectual și istoric al strămoșilor

⁴⁰ E. Sapir, 1967: 213.

lui. Copilul nu învață numai a vorbi corect, el învață a gândi și a simți românește”⁴¹.

Urmînd cel mai îndeaproape evoluția societății, vocabularul este și nivelul limbii care reflectă cel mai fidel și mai imediat atît aspecte specifice ale spiritualității unui popor, cît și o serie de mutații din sfera vieții lui social-economice, politice, culturale, științifice, artistice. Conținutul semantic al termenilor este reprezentat nu numai de componenta noțională, dar și de o anumită viziune asupra lumii, atît în cazul constituirii planului de referință din obiecte concrete, materiale, dimensionabile, cît și atunci cînd e dat de concepte abstracte. Sensul românescului *casă* nu se suprapune peste sensul dezvoltat, în legătură cu același obiect, de termeni din alte limbi, chineza, de exemplu, sau boșimana.

Toate modificările survenite în dezvoltarea, materială sau spirituală, a unei comunități sociale se reflectă, prin vocabularul mobil, la nivelul lexical al limbii, într-un proces de permanentă adaptare a acesteia la cerințele comunicării. O serie de termeni trec în vocabularul pasiv, o dată cu dispariția realităților pe care le desemnau, devenind *arhaisme*. Noi realități impun noi termeni, *neologismele*, ca împrumut sau create pe baza materialului propriei limbi. Procesul este neîntrerupt, dar nu afectează structura esențială a limbii, întrucît nu interesează nici fondul principal lexical, nici nivelul fonetic sau morfologic; aceasta se întîmplă la perioade mari de timp, și fără *simțirea* vorbitorilor. Nivelul fonetic al limbii române, de exemplu, cunoaște cîteva modificări esențiale. Primele reprezintă, de fapt, trecerea sistemului latinesc la sistemul românesc: apariția vocalelor *ă* și *î*, a africatelor *ț* și *ğ*, a spirantelor *ș*, *j* etc. Altele reflectă o organizare, prin selecție, dintr-un inventar bogat și eterogen de semne, a sistemului fonologic al limbii române literare. De-a lungul istoriei s-a modificat structura fonetică a cuvintelor, dar nu și sistemul fonologic al limbii.

⁴¹ „Limbă și naționalitate”, în vol. *Mihai Eminescu despre cultură și artă*, Iași, Editura Junimea, 1970, p. 213-214.

Limba nu are caracter de clasă, dar nici nu rămîne indiferentă la stratificările sociale ale unei comunități, iar clasele și categoriile sociale își lasă puternic amprenta mai ales pe vocabularul și pe sintaxa ei.

Dacă existența *dialectelor regionale* (dialecte și/sau graiuri; *patois*, în lingvistica franceză) își are originea în istoria comunităților lingvistice, diferențele dintre limba literară și limba populară, uneori foarte accentuate, sau *dialectele sociale* sînt reflexul lingvistic al organizării pe clase și categorii socio-economice și culturale a societății.

Procesul de constituire și dezvoltare a limbii literare reflectă o primă diferențiere, mai generală și schimbătoare, de la o epocă la alta: pe de o parte, categoria intelectualilor care o stimulează și o folosesc ca instrument de comunicare în mediul propriu, iar, pe de alta, celelalte categorii sociale, cu predominarea, de-a lungul a multor secole, a claselor țărănești, sub aspect lingvistic nediferențiate. O dată cu dezvoltarea capitalismului, diferențierea se desfășoară între alți doi poli: limba vorbită la sate, mai departe de aspectul literar al limbii naționale, și limba vorbită în orașe, mai apropiată. Aceste deosebiri diferă de la o limbă națională la alta; sînt foarte accentuate, de exemplu, în Italia, datorită și caracterului accentuat dialectal al limbii populare, și sînt mai reduse la români. În orice caz, însă, deosebirilor dintre civilizația urbană, mai tehnicistă și mai abstractă, pe de o parte, și civilizația satului, mai arhaică și mai concretă, le corespunde și o diferențiere lingvistică. Tendința generală a limbilor naționale este reducerea acestei diversități, ca urmare a stingerii deosebirilor dintre civilizația urbană și cea rurală și a dezvoltării învățămîntului și a culturii. Consecințele sînt esențiale pentru limba însăși, care își întărește astfel caracterul *sistematic*.

Dacă diferențele dintre limba satului și cea a orașelor sînt involuntare, consecințe pasive ale organizării social-economice, altele reflectă intervenția activă, voluntară, dintr-o tendință de instrumentalizare a limbii, în legătură cu interesele unei anumite categorii sociale sau cu viziunea acesteia despre lume și viață. Nu lipsește din această atitudine aspectul politic, care devine în anumite momente deosebit de marcat. Așa, de exemplu, instaurarea regimului fascist în Italia, pe lîngă am-

prenta pe care o lasă vocabularului și frazeologiei epocii, consecință firească a unei anumite publicistici propagandistice generalizate, încearcă și intervenții directe, la nivel gramatical: în locul pronumelui de politețe *Lei* este impusă forma *Voi*. Aceste înrîuriri directe, din afară, determinate în primul rînd de circumstanțe politice, durează atît cît durează împrejurările și nu ajung să provoace modificări reale în structura limbii. După victoria Rezistenței, italiana literară a revenit la exprimarea raporturilor de politețe prin pronumele de persoana a III-a, iar vocabularul a redevenit funcțional, scuturîndu-se de o terminologie politică accentuat retorică. Un fenomen similar s-a întîmplat în istoria limbii române. După reinstaurarea domniilor pămîntene, aceasta s-a eliberat aproape imediat și aproape total de „fanariotismele” intrate masiv dar parazitare în limbă, în secolul al XVIII-lea, al guvernării fanariote.

Dialectele sociale sînt categorii lingvistice permanente, neconjuncturale, condiționate numai social. Sînt rezultatul încercării unor grupuri sociale de a se izola în propria comunitate, închisă social și lingvistic. Caracteristica lor generală este o reducere esențială a generalității funcției de comunicare. Se desfășoară mai cu seamă la nivelul vocabularului și, mai rar, la cel sintactic.

Argoul este, între dialectele sociale, sistemul de semne (mai ales lexicale) cel mai intenționat închis și cu forța de comunicare limitată la grupul social care-l întrebuințează. A început prin a fi un limbaj absolut convențional, întrebuințat mai întîi de lumea periferiei morale și topografice a orașelor: hoți, bandiți, criminali etc. Cu timpul, însă, s-a extins la alte categorii, ieșite oarecum de sub cadrele organizării pe clase: elevi, studenți, soldați, vînzători ambulanti, pușcăriși, tineri din cartiere periferice etc. Treptat, caracterul său închis, cifrat, realizat prin întrebuințarea cu sensuri speciale a termenilor din limba națională (din graiuri și din limbajul familiar mai ales) sau prin introducerea unor cuvinte și expresii dinafara limbii naționale, a mai pălit. O dată cu extinderea la diferite alte grupuri sociale, nota dominantă a devenit expresivitatea, pitorescul, cu deosebire marcată în argoul studentesc. În afara împru-

mutului din alte limbi (a țiganilor în primul rând), argoul își are sursa de îmbogățire în întrebuințarea metaforică a unor termeni din graiuri, din limbajul familiar dar și din limba literară. Este un limbaj prin excelență metaforic.

Jargonul este constituit dintr-o sumă de cuvinte, expresii și fraze introduse dintr-o limbă străină în enunțurile realizate în limba națională. Cunoaște două ipostaze principale; una reflectă atitudinea detașat aristocratică a unor categorii sociale care, atunci când nu disprețuiesc limba națională, o consideră incapabilă de a exprima toată bogăția de idei și sentimente ce le-ar fi proprii; alta, care reflectă aspirația spre o anumită poziție socială, fetișizată într-o exprimare „originală”, încărcată de termeni și fraze străine, ca semn al unui „elevat” grad de cultură și de noblețe. Prima ipostază prezintă o întrebuințare corectă a elementelor străine inserate în frazele din limba națională. Limbii naționale, însă, i se restrânge sfera de desfășurare a funcției de comunicare, la limitele categoriei sociale respective. Cea de-a doua ipostază se caracterizează printr-o întrebuințare incorectă a termenilor și a frazelor străine sau printr-o „adaptare” formală a termenilor din limba națională la o limbă străină, ceea ce face ca dorința de originalitate să se transforme într-o sursă de ridicol; cu alte cuvinte, limba se răzbună. Fenomenul, în strânsă legătură cu diversele *mode* lingvistice și reflectând mutații sociale intervenite în diferite epoci ale istoriei comunității socio-lingvistice, a fost ridiculizat de toți marii comedioграфи ai literaturii universale: Molière, G. B. Shaw, V. Alecsandri, I. L. Caragiale.

Limbajul tehnico-profesional, considerat de unii lingviști o formă de manifestare a jargonului, caracterizează vorbirea unor categorii socio-profesionale. Fiind un ansamblu de termeni științifici, parte din ei neologici, parte chiar străini, specifici unor anumite activități tehnico-științifice în medicină mai ales, dar și în alte sfere profesionale, accentuat specializate: industrie, farmacie, tipografie etc., limbajele tehnico-profesionale impun funcției de comunicare a limbii aceeași restrângere. Circumscris jargonului – se vorbește de un jargon al sportivilor, al ziaristilor, al avocaților etc. – și confundat de unii lingviști cu stilurile,

limbajul tehnico-profesional este, în realitate, doar o componentă, concret-lexicală, a unor varietăți stilistice dezvoltate de stilul științific, în legătură cu diferențierea domeniilor de activitate.

Dacă *dialectele regionale* oferă lingvistului probe pentru înțelegerea istoriei limbii și a poporului, cu prea puține deschideri spre organizarea pe clase a societății (reflectă mai mult aspecte ale civilizației satului nediferențiat), *dialectele sociale* aduc, alături de procesul de constituire a limbii literare, mărturii prețioase despre structura societății într-o epocă dată și despre mutațiile sociale și de civilizație intervenite de-a lungul timpului.